म्हणौनि भलतेणें एथ सद्भावें नाहावें। प्रयागमाधव विश्वरूप पहावें।
येतुलेनि संसारासि द्यावें। तिलोदक ॥ ज्ञा. ११ - १०

या अध्यायात शांतरसास अद्भुत रस भेटणार, म्हणून श्रीज्ञानदेवांनी या अध्यायाला प्रयाग क्षेत्राची उपमा दिली आहे व त्यामुळे वाटेल त्याला प्रयागमाधव विश्वरूपाचे दर्शन घेऊन संसाराला तिलांजलि देता येईल, हे अशक्य कार्य ज्यांच्या कृपेमुळे सिद्धीस गेले, त्या समर्थ श्रीनिवृत्तिनाथांना नमन करून (१ - २७) श्रीज्ञानदेव सांगतात : हे सर्व सर्वेश्वर आहे, हे जे बुद्धीला पटले, ते प्रत्यक्ष बाहेर डोळ्यांना दिसावे, अशी अर्जुनाला विश्वरूप पाहण्याची अत्यंत मोठी तळमळ लागून राहिली होती. तेव्हां आपण कसे विचारावे, असा विचार अर्जुनाच्या मनात आला; पण निकटवर्ती भक्तांनीहि विचारले नाही, म्हणून भीतीनें न विचारावे तर विश्वरूप पाहिल्याशिवाय त्याला जगणेसुद्धा अशक्य वाटू लागले. इतकी त्याला त्याची तळमळ लागली. तेव्हां देव दाखवोत वा न दाखवोत आपण तर विचारावे असा निश्चय करून भीतभीत अर्जुन देवाला विनवीत आहे. आपण मला दुर्मिळ असे अध्यात्मज्ञान सांगितले, त्यामुळे देहच मी, हे कौरव माझे आप्त व यांना जर मी मारले तर मला पाप लागेल, असा अज्ञानजन्य अहंकार व मोह माझ्या ठिकाणी उत्पन्न झाला होता, तो आता दूर झाला आहे. (२८ - ६८) परंतु त्याबरोबरच तुम्ही प्रसंगविशेषी जगत्कार्यासाठी जी द्विभुज, चतुर्भुज अशी रूपे धारण करता ती ज्या मूळ रूपा पासून उत्पन्न होतात, ते तुमचे मूळ रूप पाहावे अशी मला तळमळ लागली आहे. तुमचे औदार्य तर सुप्रसिद्धच आहे. तुम्हाला मारण्याच्या हेतूने आलेल्या पूतना, शिशुपालादि शत्रूंनाहि जेथे तुम्ही मोक्षासारखे अत्यंत पवित्र दान दिले आहे, तेथे मी तर तुमचाच; त्यामुळे तुम्ही मला विश्वरूप दाखवाल यात तिळमात्र संशय नाही. माझी अडचण एवढीच आहे की, तुम्ही मला विश्वरूप दाखविले व ते पाहाण्याची माझ्या अंगी योग्यता नसल्यामुळे ते मी पाहू शकलो नाही, तर ते फुकट जाईल. अर्जुन असे बोलला पण झाले वेगळेच ! अर्जुनाला विश्वरूप दाखविण्यासाठी देव इतके उतावीळ झाले की, त्याच्या तोंडून 'विश्वरूप दाखवा' असे शब्द निघाल्याबरोबर देव सर्व विश्वरूपमयच झाले व म्हणाले, 'अरे, माझे विश्वरूप पहा.' (६९ - १२३).

देव म्हणाले, अर्जुना, या विश्वमूर्तीच्या प्रत्येक केसाच्या बुडाशी सृष्ट्या पहा आणि तुझ्या मनात जर विश्वाहिपलीकडे पाहावे असे वाटत असेल, तर ते तू माझ्या देहाच्या ठिकाणी पहा. देव असे म्हणाले, पण अर्जुनाला दिव्य दृष्टि नसल्यामुळे त्याला ते दिसत नव्हते. तो तसाच उत्कंठीत अवस्थेत स्तब्धच बसला होता. (१२४ - १५५). अर्जुनाने बजावले असूनसुद्धा आपण विश्वरूप दाखविण्याच्या घाईत त्याला दिव्य दृष्टि देण्याचे विसरून गेलो, हे जेव्हां देवाला कळून आले तेव्हां त्याला ती दिव्य दृष्टि देऊन विश्वरूप पाहावयास समर्थ केले. (१५६ - १७७).

हे चराचर विश्वाचे चित्र ज्या अनादि भूमिकेवर उमटते ते विश्वरूप अर्जुन पाहू लागला; तो त्याला ते सर्व आश्चर्यमय दिसले. पाहण्याची तो जी जी इच्छा करीत होता, ती सफळ होत होती. परब्रह्मच विश्वरूपाने भरून गेले होते. एवढे मोठे आकाश, पंचमहाभूते, पूर्वादिक दिशा यांचा मागमूसहि शिल्लक न राहता सर्व सृष्टीची रचनाच नाहीशी झाली, त्याच्या मनाचा मनपणाच नाहीसा झाला व स्वरूपसमाधान प्राप्त झाले. (१७८ - १९६). पण विश्वारूपातील सौंदर्ययुक्त व आनंददायक रूपाबरोबर महामृत्युसारखी भयंकर अक्राळविक्राळ रूपे जेव्हां त्याने पाहिली तेव्हां भयभीत होऊन त्याने डोळे मिटून घेतले; परंतु दिव्यदृष्टीचा प्रभाव असा होता की, डोळे मिटले असताहि अर्जुनाला ते विश्वरूप दिसत होते. व्यासमुनींच्या कृपेमुळे संजयालाहि ते दिसत होते, म्हणून तोहि आनंदित झाला होता.(१९७ - २४१).

विश्वरूपाच्या तेजापुढे हजारो सूर्यांचे तेज फिके पडत होते. व्यापकपणाच्या दृष्टीने हे सर्व जग महासागरातील बुडबुड्याप्रमाणे भासत होते. अर्जुन विश्वरूप पाहता पाहता द्रष्टा व दृश्य हे द्वैत नाहीसे होऊन

त्यात नाहीसा झाला. अष्टसात्त्विक भावांनी संपन्न होऊन ब्रह्मानंदावर तो अधिष्ठित झाला. तो आनंदाचा पूर ओसरल्यावर अर्जुन देवाची स्तुति करू लागला. 'मी यःकश्चित् मानव असूनहि आपण मला हे विश्वरूप दाखविले हा खरोखरी आपला थोरपणा आहे. या विश्वरूपात मला स्वर्ग, कैलास, चतुर्दश भुवने दिसत असून हे सर्व तुझे तूच झाला आहेस. आतापर्यंत माझ्या दृष्टीवर अज्ञानाचे पडळ असल्यामुळे तुला आम्ही चतुर्भुज रूपा एवढेच मर्यादित समजत होतो, परंतु आज तुझे आदिमध्यांतरहित, आकाराचे पैलतीर, असे खरे स्वरूप मला पाहावयास मिळाले (२४२ - ३०९). तुझ्या रूपातील तेजाच्या राशीमुळे सर्व विश्व संतप्त होऊन या महामृत्युरूपी समुद्रात गटांगळ्या खात असताना मला दिसते. प्रलयकाळचा रुद्रहि मला भितो, पण तुझ्या विश्वरूपाची कोपदृष्टी पाहिल्यावर मी भयभीत झालो आहे. हे कौरव वीर व त्यांचे सैन्य, पूज्य भीष्माचार्य, द्रोणाचार्य, कर्ण हे सर्व यात नाहीसे होत आहेत असे मी पाहात आहे. (३१० - ३८२)

मी मारणारा व हे कौरव मरणारे अशा अहंकाराने अर्जुन ग्रासला होता. तो अहंकार दूर करावा व सर्वांचा नाश करणारी भगवद्शक्ति निराळी आहे, हे त्याला पटवून द्यावे; म्हणून श्रीकृष्णाने विश्वरूपदर्शनाचे निमित्त केले होते; परंतु देवाच्या मनातील हा हेतू न समजल्यामुळे अर्जुन शोक करीत होता. (३८३ - ४५०)

त्याचा शोक दूर करण्याकरिता भगवान त्याला सांगतात, 'सर्व संहार करणारा काय तो मीच आहे. मात्र तुम्ही पांडव फक्त या संहारातून वाचणार आहात; त्याशिवाय बाकीचे सर्व सैन्य यात नाश पावणार आहे. मी मी म्हणविणाऱ्या या सर्व योद्ध्यांना मी मागेच मारून मातीच्या चित्रांप्रमाणे निर्जीव केले आहे. आता 'अर्जुनाने शत्रूला मारले' एवढेच फक्त जगात प्रसिद्ध व्हावयाचे शिल्लक राहिले आहे; ते काम तू कर. (४५१ - ४८१)

याप्रमाणे विश्वरूपी श्रीकृष्णाचे गंगेच्या ओघाप्रमाणे गंभीर भाषण चालू होते व अर्जुन शरणागत होऊन ते ऐकत होता व वारंवार भगवंताला नमस्कार करीत होता. त्याला वाटत होते की, सध्याचा स्थितिकाळ असताना भगवान् प्रलयकाळचे हे संहारक रूप कां दाखवीत आहेत ? त्याचे समाधान भगवंतांनी केले की, हे संहारकरूप फक्त या दोन्ही सैन्यापुरतेच आहे. बाकीचे सर्व लोक आपआपल्या योग्य समयी मरण पावतील. (४८२ - ४९९).

श्यामसुंदर श्रीकृष्णाचे अनादि निर्गुण हेच मूळ रूप असून तेच विश्वरूपाने विस्तारले आहे, हे आता अर्जुनाला पक्के समजून आले. आतापर्यंत श्रीकृष्णाला तो बरोबरीचा समजून त्याची थट्टामस्करी, प्रसंगविशेषी अवहेलना करीत होता. या सर्व गोष्टींचा त्याला आता पश्चात्ताप झाला (५०० - ५४३) व त्रिभुवनातहि मावणार नाहीत, एवढे अपराध माझ्या हातून झाले आहेत, तर ते मातेप्रमाणे पोटात घालावे व पुन्हा श्यामसुंदर चतुर्भुज रूप धारण करावे अशी त्याने देवाला विनंति केली. (५४४ - ६०८).

आजपर्यंत कोणालाहि प्राप्त झाली नाही, ती वस्तु आपण दिली व हा ती वस्तु नको म्हणतो, याबद्दल देवाला मनात त्याचा रागच आला. हे त्याचे करणे शरीराला सोडून छायेलाच आलिंगन देण्यासारखे वेडेपणाचे होते; म्हणून देव तसे त्याला बोलले. पण त्याच्या प्रेमास्तव पुन्हा तो देव चतुर्भुज झाला. सूर्य मावळल्यावर आकाशात जशा चांदण्या प्रगट होतात, त्याप्रमाणे अर्जुनाला पुन्हा सर्व दृश्य पूर्ववत् दिसू लागले. शेवटी देवांनी त्याला महत्त्वाचा उपदेश केला, 'गाय जरी डोंगरात चरावयास गेली, तरी तिचे चित्त घरातील तिच्या वासरावरच असते; तसे तू विश्वरूपावरच आपले खरे प्रेम ठेवून चतुर्भुज मर्यादित रूपावर वरवरचे बाह्यात्कारी प्रेम ठेव.' (६०९ - ६६२) या विश्वरूपाच्या ठिकाणी कोणत्याहि साधनांचा, वेदपठण, तप, दान, यज्ञ यांचा लाग लागत नाही. चित्त जर माझ्या अनन्य भक्तीने भरून गेले तरच देहाहकार व द्वैत नाहीसे होऊन मी विश्वरूप आहे हे अनुभवाला येईल. (६६३ - ६९७).

अर्जुन हा सगुण रूपावर भाळला होता व देवांनी तर ते कमी योग्यतेचे ठरविले; म्हणून कोणते रूप श्रेष्ठ आहे ? असा प्रश्न देव रागावणार नाहीत, अशा चातुर्याने तो देवापुढे मांडणार आहे व त्यातूनच बारावा अध्याय निर्माण होत आहे. (६९८ - ७०८).

 अध्याय अकरावा : विश्वरूपदर्शनयोग

आतां यावरी एकादशीं । कथा आहे दोन्ही रसीं । जेथ पार्था विश्वरूपेसीं । होईल भेटी ॥ १ ॥ जेथ शांताचिया घरा । अद्‌भुत आला आहे पाहुणेरा । आणि येरांही रसां पांतिकरां । जाहला मानु ॥ २ ॥ अहो वधुवरांचिये मिळणी । जैशीं वराडियांही लुगडीं लेणीं । तैसे देशियेचां सोकासनीं । मिरविले रस ॥ ३ ॥ परि शांताद्‌भूत बरवे । जे डोळियांचां अंजुळीं घ्यावे । जैसे हरिहर प्रेमभावें । आले खेंवा ॥ ४ ॥ नातरी अंवसेचां दिवशीं । भेटलीं बिंबें दोनी जैशीं । तेवीं एकवळा रसीं । केला एथ ॥ ५ ॥ मीनले गंगेयमुनेचे ओघ । तैसें रसां जाहलें प्रयाग । म्हणोनि सुस्नात होत जग । आवघें एथ ॥ ६ ॥ माजीं गीता सरस्वती गुप्त । आणि दोनी रस ते ओघ मूर्त । यालागीं त्रिवेणी हे उचित । फावली बापा ॥ ७ ॥ एथ श्रवणाचेनि द्वारें । तीर्थीं रिघतां सोपारें । ज्ञानदेव म्हणे दातारें । माझेनि केलें ॥ ८ ॥ तीरें संस्कृताचीं गहनें । तोडोनि मऱ्हाठिया शब्दसोपानें । रचिलीं धर्मनिधानें । निवृत्तिदेवें ॥ ९ ॥ म्हणौनि भलतेणें एथ सद्‌भावें नाहावें । प्रयागमाधव विश्वरूप पहावें । येतुलेनि संसारासि द्यावें । तिलोदक ॥ १० ॥ हें असो ऐसे सावयव । जेथ सासिन्नले आथी रसभाव । जे श्रवणसुखाची राणीव । जोडली जगा ॥ ११ ॥ जेथ शांताद्‌भुत रोकडे । आणि येरां रसां पडप जोडे । हें अल्पचि परी उघडें । कैवल्य जेथ ॥ १२ ॥ तो हा अकरावा अध्यायो । जो देवाचा आपणपें विसंवता ठावो । परि अर्जुन सदैवांचा रावो । जे एथही पावला ॥ १३ ॥ एथ अर्जुनचि काय म्हणो पातला । आजि आवडतयाहीं सुकाळु जाहला । जे गीतार्थु हा आला । मऱ्हाठिये ॥ १४ ॥ याचिलागीं माझें । विनविलें तें आइकिजे । तरी अवधान दीजे । सज्जनीं तुम्हीं ॥ १५ ॥ तेंवींचि तुम्हां संतांचिये सभे । ऐसी सलगी कीर करूं न लभे । परि मानावें जी तुम्हीं लोभें । अपत्या मज ॥ १६ ॥ अहो पुंसा आपणचि पढविजे । मग पढे तरी माथा तुकिजे । कां करविलेनि चोजें न रिझे । बाळका माय ॥ १७ ॥ तेवीं मी जें जें बोलें । तें प्रभु तुमचेंचि शिकविलें । म्हणोनि अवधारिजो आपुलें । आपण देवा ॥ १८ ॥ हें सारस्वताचें गोड । तुम्हींचि लाविलें जी झाड । तरी आतां अवधानामृतें

आता यानंतर अकराव्या अध्यायामध्ये दोन (शांत व अद्‌भुत) रसांनी भरलेली कथा आहे. या अध्यायात अर्जुनाला विश्वरूपाचे दर्शन होणार आहे. १. या अध्यायात शांत रसाच्या घरी अद्‌भुत रस हा प्राहुणचारास आला आहे आणि इतर रसांनाहि या दोन रसांच्या पंक्तीचा मान मिळाला आहे. २. अहो, नवरानवरीच्या लग्नसमारंभात ज्याप्रमाणे (वधुवरांबरोबर) वऱ्हाड्यांसहि वस्त्रे व दागिने मिळतात, त्याप्रमाणे इतर रसांचीहि मराठी भाषारूप पालखीत मिरवणूक होऊन त्यास शोभा आली आहे. ३. परंतु शांत व अद्‌भुत हे दोन चांगले रस (या अध्यायात इतके प्रामुख्याने आहेत की) ते या डोळ्यांना उघड दिसतील. जसे विष्णु व शंकर हे एका योग्यतेचे देव प्रेमभावनेने ऐकमेकास भेटावयास यावेत. ४. अथवा, अमावास्येच्या दिवशी ज्याप्रमाणे सूर्यबिंब व चंद्रबिंब एकमेकांना भेटतात, त्याप्रमाणे या अध्यायात हे दोन रस एकत्र आले आहेत. ५. ज्याप्रमाणे प्रयाग क्षेत्रात गंगा व यमुना या दोन नद्यांच्या ओघांचा संगम झाला आहे, त्याप्रमाणे या अध्यायात शांत व अद्‌भुत या दोन रसांचा मिलाफ होऊन, अकरावा अध्याय हा प्रयाग क्षेत्रच बनला आहे; म्हणून सर्व जग येथे स्नान करून पवित्र होते. ६. ज्याप्रमाणे प्रयाग क्षेत्रात गंगा व यमुना या दोन नद्यांचे ओघ प्रगट दिसतात व त्या दोन ओघांच्या मध्ये जशी सरस्वती नदी गुप्त आहे, त्याप्रमाणे या अध्यायात शांत व अद्‌भुत हे दोन रस स्पष्ट दिसणारे आहेत व या दोन रसांत गीता ही गुप्त सरस्वतीच आहे. म्हणून बापहो, ही योग्य त्रिवेणी सर्वांना प्राप्त झाली आहे. ७. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, मला कारणीभूत करून माझे गुरु जे निवृत्तिनाथ, त्यांनी श्रवणाच्या द्वाराने या (त्रिवेणी) तीर्थात प्रवेश करणे (सर्वांना) सोपे केले आहे. ८. धर्माचा ठेवा जे माझे गुरु निवृत्तिनाथ, त्यांनी (मला कारणीभूत करून) संस्कृतभाषारूपी कठीण (उंच डगरीचे) किनारे फोडून मराठी भाषेतील शब्दरूपी पायऱ्यांचा घाट बांधला. ९. म्हणून या त्रिवेणी-संगमात हवे त्याने आस्तिक्यबुद्धीने स्नान करून, जसे प्रयाग क्षेत्रात माधवाचे दर्शन घेतात, तसे येथे विश्वरूप माधवाचे दर्शन घ्यावे; अशा रीतीने संसाराला तिलांजलि द्यावी. १०. हे रूपक पुरे. याप्रमाणे येथे (नव) रसांचे मूर्तिमंत स्वरूप भराला आले आहे, कारण जगाला श्रवणसुखाचे राज्य प्राप्त झाले आहे. ११. ह्या अकराव्या अध्यायात शांत रस व अद्‌भुत रस हे मूर्तिमंत आहेतच; पण इतर रसांनाहि या अध्यायात शोभा प्राप्त झाली आहे. हे याचे वर्णन थोडेच आहे. पण खरोखर या अध्यायात मोक्ष स्पष्ट झालेला आहे. १२. तो हा अकरावा अध्याय आहे की, जो देवाचे खास विश्रांतीचे ठिकाण आहे. पण अर्जुन हा दैववान् पुरुषांचा राजा आहे. कारण की तो येथेहि प्राप्त झाला आहे. १३. येथे अर्जुनच एकटा प्राप्त झाला आहे असे काय म्हणावे ? तर गीतार्थ मराठी भाषेत आल्याकारणाने आज वाटेल त्यालाहि सुकाळ झाला आहे. १४. याचकरिता मी जी विनंति करीत आहे, ती तुम्ही ऐकावी. ती इतकीच की, तुम्ही संतांनी (मी कथा वर्णन करीत आहे) इकडे लक्ष द्यावे. १५. तसेच तुम्हां संतांच्या सभेमध्ये अशी ही सलगी करणे माझ्यासारख्यास खरोखर योग्य नाही. पण मी जे तुमचे लेकरू, त्या मला तुम्ही प्रेमाने मानावे म्हणून सलगी करतो. १६. अहो, आपणच राघूला शिकवावे आणि शिकविल्या-प्रमाणे तो बोलू लागला म्हणजे आपणच पसंतीने मान डोलवावी; किंवा मुलाकडून एखादी गोष्ट करवून घेऊन, मग त्याने केलेल्या कृत्याच्या कौतुकाने आई आपल्या मनात मुलाविषयी संतुष्ट होत नाही काय ? १७. त्याप्रमाणे मी जे जे प्रतिपादन करतो, महाराज, ते तुम्हीच शिकविलेले आहे. एवढ्याकरिता अहो संतजनहो, आपण शिकविलेले आपणच ऐकावे. १८. महाराज, हे सारस्वताचे (ज्ञानाचे) सुंदर झाड आपणच लावले आहे. तर आता याकडे आपण लक्ष देणे, हेच

वाड। सिंपोनि कीजो ।। १९ ।। मग हें रसभाव फुलीं फुलेल। नानार्थ फळभारें फळा येईल। तुमचेनि धर्में होईल। सुकाळ जगा ।। २० ।। या बोला संत रिझले। म्हणती तोषलों गा भलें केलें। आतां सांगें जें बोलिलें। अर्जुनें तेथ ।। २१ ।। तंव निवृत्तिदास म्हणे। जी कृष्णार्जुनांचें बोलणें। मी प्राकृत काय सांगों जाणें। परि सांगवा तुम्ही ।। २२ ।। अहो रानींचिया पालेखाइरा। नेवाणें करविलें लंकेश्वरा। एकला अर्जुन परी अक्षौहिणी अकरा। न जिणेची काई ।। २३ ।। म्हणोनि समर्थ जें जें करी। तें न हो न ये चराचरीं। तुम्ही संत तयापरी। बोलवा मातें ।। २४ ।। आतां बोलिजतसे आइका। हा गीताभाव निका। जो वैकुंठनायका। मुखौनि निघाला ।। २५ ।। बाप बाप ग्रंथ गीता। जो वेदीं प्रतिपाद्य देवता। तो श्रीकृष्ण वक्ता। जिये ग्रंथीं ।। २६ ।। तेथिंचें गौरव कैसें वानावें। जें शंभूचिये मती नागवे। तें आतां नमस्कारिजे जीवें भावें। हेंचि भलें ।। २७ ।। मग आइका तो किरीटी। घालूनि विश्वरूपीं दिठी। पहिली कैसी गोठी। करिता जाहला ।। २८ ।। हें सर्वही सर्वेश्वरु। ऐसा प्रतीतिगत जो पतिकरु। तो बाहेरी होआवा गोचरु। लोचनासी ।। २९ ।। हे जिवाआंतुली चाड। परि देवासि सांगतां सांकड। कां जें विश्वरूप गूढ। कैसेनि पुसावें ।। ३० ।। म्हणे मागां कवणीं कहीं। जे पढियंतेनें पुसिलें नाहीं। सहसा कैसे काई। सांगा म्हणों ।। ३१ ।। मी जरी सलगीचा चांगु। तरी काय आइसीहुनि अंतरंगु। परि तेही हा प्रसंगु। बिहाली पुसों ।। ३२ ।। माझी आवडी तैसी सेवा जाहली। तरि काय होईल गरुडाचिया येतुली। परी तोही हे बोली। करीचिना ।। ३३ ।। मी काय सनकादिकांहूनि जवळां। परि तयांही नागवेचि हा चाळा। मी आवडेन काय प्रेमळां। गोकुळींचिया ऐसा ।। ३४ ।। तयांतेंही लेंकुरपणें झकविलें। एकाचे गर्भवासही साहिले। परि विश्वरूप हें राहविलें। न दावीच कवणा ।। ३५ ।। हा ठायवरी गुज। याचिये अंतरींचें हें निज। केविं उराउरी मज। पुसों ये पां ।। ३६ ।। आणि न पुसेंचि जरी म्हणें। तरी विश्वरूप देखिलियाविणें। सुख नोहेचि परि जिणें। तेंहीं विपायें ।। ३७ ।। म्हणोनि आतां पुसों अळुमाळसें। मग करूं देवा ठाके तैसें। येणें प्रवर्तला साध्वसें। पार्थु बोलों ।। ३८ ।। परि तेंचि ऐसेनि भावें। जें एका दों उत्तरांसवें। दावी विश्वरूप आघवें। झाडा देऊनि ।। ३९ ।। अहो वांसरू देखिलियाचि साठीं। धेनु खडबडोनि मोहें

कोणीएक अमृत, ते शिंपून मोठे करावे. १९. मग हे ज्ञानाचे झाड नवरस भावरूपी फुलांनी फुलेल आणि नानाप्रकारच्या अर्थरूपी फळभाराने फळास येईल व तुम्ही (लक्ष देणे रूप) धर्म केलात, म्हणजे जगास (श्रवणसुखाचा) सुकाळ होईल. २० या बोलण्यावर संत संतुष्ट झाले व म्हणाले ज्ञानोबा, आम्ही संतुष्ट झालो, तू फार चांगले केलेस. आता त्या प्रसंगी अर्जुनाने जो प्रश्न केला, त्याचे व्याख्यान कर. २१. तेव्हा निवृत्तिनाथांचे शिष्य ज्ञानदेव म्हणाले, महाराज, कृष्ण व अर्जुन या दोघांमध्ये झालेले भाषण माझ्यासारख्या सामान्य पुरुषाला सांगण्याचे काय ठाऊक ? परंतु ते माझ्याकडून सांगून घेण्याचे काम तुम्ही करीत आहात. २२. अहो, रानातील पाले खाणाऱ्या वानरांकडून लंकेचा राजा जो रावण त्याचा पराभव केला जावा; अर्जुन एकटाच होता, पण त्याने अकरा अक्षौहिणी सैन्य जिंकले नाही काय ? २३. म्हणून समर्थ जे जे करील, ते ते चराचरात होणार नाही असे नाही. त्याप्रमाणे तुम्ही संत समर्थ आहात. म्हणून तुम्ही जर मनात आणाल, तर मजसारख्या (नेणत्या) कडून (गूढ गीतार्थ) बोलवाल. २४. आता जो (प्रत्यक्ष) वैकुंठाचा राजा, त्याच्या मुखातून निघालेल्या गीतेचा अभिप्राय नीट सांगतो, तिकडे लक्ष द्यावे. २५. धन्य धन्य गीताग्रंथ की, ज्या गीताग्रंथाचा वक्ता, वेदांच्या प्रतिपादनाचा विषय जो कृष्ण परमात्मा, तो आहे. २६. त्याठिकाणचा मोठेपणा कसा वर्णन करावा ? कारण जे गीतातत्त्व शिवाच्या बुद्धीला आकलन होत नाही, त्याला आता सर्व भावाने नमस्कार करावा हेच बरे. २७. यानंतर तो अर्जुन विश्वरूपावर नजर ठेवून पहिल्या प्रथम कसे बोलला, ते ऐका. २८. हे सर्वहि सर्वेश्वरस्वरूप आहे, अशा अनुभवास आलेला जो परमात्मा, तो आपल्यापुढे डोळ्यांना प्रत्यक्ष दिसावा, २९. ही मनातील इच्छा खरी, परंतु ती देवास सांगतांना संकट वाटते; कारण ज्या अर्थी देवाचे विश्वरूप गुप्त आहे, त्या अर्थी उघड करून दाखवा, असे आपण कसे विचारावे ? ३०. अर्जुन म्हणतो, पूर्वी कोणीहि केव्हांच जे अत्यंत प्रिय असणाऱ्यानेहि विचारले नाही, ते एकाएकी सांगा, म्हणून कसे काय म्हणावे ? ३१. मी जरी चांगला दाट परिचयाचा असलो, तरी लक्ष्मीमातेपेक्षा जवळचा आहे काय ? परंतु ती इतक्या जवळची असून देखील हा विषय विचारावयास भ्याली. ३२. माझी वाटेल तितकी जरी सेवा झाली असली, तरी ती गरुडाच्या सेवेची बरोबरीला येईल काय ? परंतु एवढी निकट सेवा केलेला जो गरुड, तो देखील ह्या संबंधीची गोष्ट काढीतच नाही. ३३. मी सनकादिकांपेक्षा जास्त जवळचा आहे काय ? परंतु त्यांना देखील ही उठाठेव करता आली नाही. मी गोकुळाधील प्रेमळ गोपगोपीं इतका प्रिय आहे काय ? ३४. त्या गोकुळाच्या भाविक लोकांना सुद्धा, आपण केवळ मूल आहोत, असे दाखवून फसविले. एकाकरिता (अंबरीष राजाकरिता) दहा गर्भवास देखील सोसले. परंतु विश्वरूप हे गुप्त राखून ठेवले, ते कोणाला दाखविले नाही. ३५. इतकी ही गुह्य गोष्ट याच्या अंतर्यामातील खास गोष्ट आहे, तेव्हा ती मला एकदम कशी विचारता येईल ? ३६. बरे, पुसू नये असे जर म्हटले तर ते विश्वरूप पाहिल्यावाचून सुख तर होणार नाहीच, परंतु जगणे, ते देखील क्वचितच संभवणार आहे. ३७. तर आता थोडेसे विचारू या; मग देवाची ज्याप्रमाणे मर्जी असेल तसे करू. अशा रीतीने अर्जुन भीत भीत बोलावयास लागला. ३८. परंतु तेच त्याचे बोलणे अशा खुबीचे होते की, एक दोन शब्दांबरोबरच देव झाडा देऊन सर्व विश्वरूप दाखवील. ३९. अहो वासरू पाहिले की, लागलीच प्रेमाने गाय खडबडून उभी राहते; मग प्रत्यक्ष तिच्या स्तनाची व त्याच्या मुखाची गाठ पडल्यावर तिला पान्हा

उठी । मग स्तनामुखाचिये भेटी । काय पान्हा न ये ।। ४० ।। पाहा पां तया पांडवाचेनि नांवें । जो कृष्ण रानींही प्रतिपाळूं धांवे । तयांतें अर्जुनें जंव पुसावें । तंव साहील काई ।। ४१ ।। तो सहजेंचि स्नेहाचें अवतरण । आणि येरू स्नेहा घातलें आहे माजवण । ऐसिये मिळणी वेगळेपण । उरे हेंचि बहु ।। ४२ ।। म्हणोनि अर्जुनाचिया बोलासरिसा । देव विश्वरूप होईल आपैसा । तोचि पहिला प्रसंगु ऐसा । ऐकिजो तरी ।। ४३ ।।

अर्जुन उवाच :

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् । यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

मग पार्थु देवातें म्हणे । जी तुम्हीं मजकारणें । वाच्य केलें न बोलणें । कृपानिधे ।। ४४ ।। जैं महाभूतें ब्रह्मीं आटती । जीवमहदादींचे ठाय फिटती । तैं जें देव होऊनि ठाकती । तें विसवणें शेषींचें ।। ४५ ।। होतें हृदयाचां परीवरीं । रोंविलें कृपणाचिये परी । शब्दब्रह्मासिही चोरी । जयाची केली ।। ४६ ।। तें तुम्हीं आजि आपुलें । मजपुढां हियें फोडिलें । जया अध्यात्मा वोवाळिलें । ऐश्वर्य हरें ।। ४७ ।। ते वस्तु मज स्वामी । एकिहेळां दिधली तुम्हीं । हें बोलों तरि आम्ही । तुज पावोनि भिन्न कैंचे ।। ४८ ।। परि साचचि महामोहाचां पुरीं । बुडालेया देखोनि सीसवरी। तुवां आपणपें घालोनि श्रीहरी । मग काढिलें मातें ।। ४९ ।। एक तूंवांचूनि कांहीं । विश्वीं दुजियाची भाष नाहीं । कीं आमुचें कर्म पाहीं । जें आम्ही आथी म्हणों ।। ५० ।। मी जगीं एक अर्जुनु । ऐसा देहीं वाहें अभिमानु । आणि कौरवांतें इयां स्वजनु । आपुला म्हणें ।। ५१ ।। याहीवरी यांतें मी मारीन । म्हणें तेणें पापें के रिगेन । ऐसें देखत होतों दुःस्वप्न । तों चेवविला प्रभु ।। ५२ ।। देवा गंधर्वनगरीची वस्ती । सोडुनि निघालों लक्ष्मीपती । होतों उदकाचिया आर्तीं । रोहिणी पीत ।। ५३ ।। जी किरडूं तरी कापडाचें । परी लहरी येत होतिया साचें । ऐसें वायां मरतया जीवाचें । श्रेय तुवां घेतलें ।। ५४ ।। आपुलें प्रतिबिंब नेणतां । सिंह कुहां घालील देखोनि आतां । ऐसा धरिजे तेवीं अनंता । राखिलें मातें ।। ५५ ।। एऱ्हवीं माझा तरी येतुलेवरी । एथ निश्चय होता अवधारीं । जें आतांचि सातांही सागरीं । एकत्र मिळिजे ।। ५६ ।। हें युगचि आघवें बुडावें । वरि आकाशहि तुटोनि पडावें । परि झुंजणें न घडावें । गोत्रेशीं मज ।। ५७ ।। ऐसिया अहंकाराचिये वाढी । मियां आग्रहजळीं दिधली होती बुडी । चांगचि तूं एऱ्हवीं काढी । कवणु मातें ।। ५८ ।। नाथिलें आपणपें एक

येणार नाही काय ? ४०. पहा बरे, त्या पांडवांचे नांव ऐकल्याबरोबर जो कृष्ण त्यांचे रक्षण करण्याकरिता रानातहि धाव घेतो, त्याला अर्जुनाने विचारावे व मग आपण सांगावे एवढे तरी सहन होईल काय ? ४१. तो श्रीकृष्ण परमात्मा स्वभावतःच प्रेमाची मूर्ति असून, त्या प्रेमास अंमल आणणारा अर्जुन हा उत्तेजक पदार्थ घातला आहे. अशा एक होणाऱ्या प्रसंगी त्यांचे वेगळेपण राहिले हेच फार आहे. ४२. म्हणून अर्जुनाच्या बोलण्याबरोबर श्रीकृष्ण सहजच विश्वरूप धारण करील, तोच पहिला प्रसंग असा आहे तर तो ऐकावा. ४३.

अर्जुन म्हणाला, (हे श्रीकृष्णा,) माझ्यावर अनुग्रह करण्याकरिता अध्यात्म नांवाचे अत्यंत गुह्य असे जे भाषण तू बोललास त्याने हा माझा मोह निःशेष नाहीसा झाला. १.

मग अर्जुन कृष्णाला म्हणाला, हे कृपासागरा, जे बोलता यावयाचे नाही, ते तुम्ही माझ्याकरिता बोललात. ४४. ज्या वेळी पंचमहाभूते ब्रह्मामध्ये नाहीशी होतात व जीव आणि महत्‌तत्त्व वगैरे यांचा पत्ता नाहीसा होतो, त्या वेळी देवा, आपण जे (ब्रह्मरूप) होऊन राहता ते शेवटचे विश्रांतिस्थान आहे. ४५. जी स्वरूपस्थिति वेदासहि कळू न देता (आपण आपल्या) अंतःकरणरूपी घरात कृपणासारखी पुरून ठेवली होती, ४६. ती आज तुम्ही आपल्या अंतःकरणातील गुप्त गोष्ट माझ्यापुढे प्रकट केली. या अध्यात्मज्ञानावरून शंकराने आपले ऐश्वर्य ओवाळून टाकले आहे. ४७. महाराज, अशी जी वस्तु ती तुम्ही मला एका क्षणात दिलीत, असे म्हणावे तर आम्ही तुम्हापासून वेगळे (तरी) कोठे आहोत ? ४८. पण खरोखर मोहाच्या महापुरात मी डोक्यापर्यंत बुडतो आहे, असे पाहून, श्रीकृष्णा, तुम्ही आपण स्वतः उडी घालून मग मला बाहेर काढले. ४९ एक तुझ्याशिवाय या अखिल विश्वामध्ये दुसऱ्याची कशाची वार्ता नाही. (अशी वास्तविक स्थिति असताना) आमचे दुर्दैव पहा की, आम्ही अभिमानाने आम्ही कोणी तरी एक आहोत, असे समजतो. ५०. जगामध्ये मी एक अर्जुन आहे, असा देहाच्या ठिकाणी अभिमान बाळगतो आणि या कौरवांना आपले भाऊबंद म्हणतो. ५१. यावर देखील यांना मी मारीन आणि त्या पापाच्या योगाने मग मला कोणती गति मिळेल, असे म्हणत होतो. याप्रमाणे मी वाईट स्वप्न पाहात होतो. तो त्या मला, महाराज, आपण जागे केले. ५२. देवा, गंधर्वनगराची वस्ती सोडून मी बाहेर पडलो. हे लक्ष्मीपते, मी पाण्याच्या इच्छेने मृगजळ पीत होतो. ५३. महाराज, सर्प कापडाचाच होता. (पण त्यावर पाय पडून तो चावला असा भ्रम होऊन) विषाच्या लहरी मात्र खऱ्या येत होत्या; याप्रमाणे आपण मरतो, असे भ्रमानें वाटणाऱ्या जीवाला (मला) वाचविण्याचे पुण्य तुम्ही घेतले. ५४. विहिरीत दिसणारी ही आपली पडछाया आहे, हे न समजता आता सिंह आत उडी टाकणार इतक्यात त्याला कोणी येऊन धरावे, त्याप्रमाणे हे अनंता, आपण माझे रक्षण केलेत. ५५. ऐका. एऱ्हवी माझा तर येथे इतका निश्चय झाला होता कीं, आताच जरी सातहि समुद्र एकवट झाले, ५६. हा प्रलय जरी झाला अथवा आकाशहि तुटून पडले (तरी चालेल) पण माझ्यावर माझ्या कुळाशी लढण्याचा प्रसंग न यावा. ५७. अशा अहंकाराच्या उत्कर्षाने (वाढीने) मी आग्रहरूपी पाण्यात बुडी मारली होती. (प्राण गेला तरी बेहत्तर पण मी गोत्रजांशी लढणार नाही, असा माझा कृतनिश्चय होता.) पण आपण चांगले (जवळ) होता म्हणून ठीक झाले. नाहीतर मला त्यातून कोणी काढले असते ? ५८. वास्तविक मी कोणीएक नसतांना, खोटेच मी कोणी (अर्जुन) आहे, असे मानले आणि वास्तविक काही नाहीत, असे जे कौरव, त्यांना नातलग असे नांव ठेवले; याप्रमाणे मला मोठे वेड लागले होते, पण तुम्ही

मानिलें । आणि नव्हतया नाम गोत्र ठेविलें । थोर पिसें होतें लागलें । परि राखिलें तुम्हीं ।। ५९ ।। मागां जळत काढिलों जोहरीं । तैं तें देहासीच भय अवधारीं । आतां हे जोहरवाहर दुसरी । चैतन्यासकट ।। ६० ।। दुराग्रहें हिरण्याक्षें । माझी बुद्धिवसुंधरा सूदली काखे । मग मोहार्णव गवाक्षे । रिघोनि ठेला ।। ६१ ।। तेथ तुझेनि गोसावीपणें । एकवेळ बुद्धीचिया ठाया येणें । हें दुसरें वराह होणें । पडिलें तुज ।। ६२ ।। ऐसें अपार तुझें केलें । एकी वाचा काय मी बोलें । परि पांचही पालव मोकलिले । मजप्रती ।। ६३ ।। तें कांहीं न वचेचि वायां । भलें यश फावलें देवराया । जे साद्यंत माया । निरसिली माझी ।। ६४ ।। जी आनंदसरोवरींचीं कमळें । तैसे जे हे तुझे डोळे । आपुलिया प्रसादाचीं राऊळें । जयालागीं करिती ।। ६५ ।। हां हो तयाही आणि मोहाची भेटी । हे कायसी पाबळी गोठी । केउती मृगजळाची वृष्टी । वडवानळेंसी ।। ६६ ।। आणि मी तंव दातारा । कृपेचां ये रिघोनि गाभारां । घेत आहे चारा । ब्रह्मरसाचा ।। ६७ ।। तेणें माझा जी मोह जाये । एथ विस्मो कांहीं आहे । तरी उद्धरलों कीं तुझे पाये । शिवतले आहाती ।। ६८ ।।

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया । त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ।। २ ।।

पैं कमलायतडोळसा । सूर्यकोटितेजसा । मियां तुजपासोनि महेशा । परिसिलें आजि ।। ६९ ।। इयें भूतें जयापरी होती । अथवा लया हन जैसेनि जाती । तें मजपुढां प्रकृती । विवंचिली देवें ।। ७० ।। आणि प्रकृती कीर उगाणा दिधला । परि पुरुषाचाही ठावो दाविला । जयाचा महिमा पांघरोनि जाहला । धडौता वेदु ।। ७१ ।। जी शब्दराशी वाढे जिये । कां धर्माऐशिया रत्नातें विये । ते एथींचे प्रभेचे पाये । वोळगे म्हणोनि ।। ७२ ।। ऐसें अगाध माहात्म्य । जे सकळमार्गैकगम्य । जें स्वात्मानुभवरम्य । तें इयापरी दाविलें ।। ७३ ।। जैसा केरु फिटलिया आभाळीं । दिठी रिगे सूर्यमंडळीं । कां हातें सारूनि बाबुळी । जळ दाविजे ।। ७४ ।। नातरि उकलतया सापाचे वेढे । जैसे चंदना खेंव देणें घडे । अथवा विवसी पळे मग चढे । निधान हाता ।। ७५ ।। तैसी प्रकृति हे आड होती । तें देवेंचि सारिली परौती । मग परतत्त्व माझिये मती । शेजार केलें ।। ७६ ।। म्हणोनि इयेविषयींचा मज देवा । भरंवसा कीर जाहला जीवा । परि आणीक एक हेवा । उपनला

माझे रक्षण केलेत, ५९. ऐका, मागे (पूर्वी एकदा) जेव्हां आम्ही अग्नीत (लाक्षागृहात) जळण्याच्या बेतात होतो, तेव्हां तू आम्हाला बाहेर काढलेस. तेव्हां काय ते एक स्थूल देहासच भय होते. पण आता या (मोहरूपी) दुसऱ्या अग्नीच्या पीडेपासून चैतन्यासकट देहाला भय होते. ६०. दुराग्रहरूपी हिरण्याक्ष दैत्याने, माझी बुद्धिरूपी पृथ्वी काखेत घातली व मग तो मोहरूपी समुद्राच्या द्वाराने आत शिरून राहिला. ६१. देवा, आपल्या सामर्थ्याने पुनः एक वेळ माझी बुद्धि आपल्या मूळ ठिकाणाला आली. हे देवा, यावेळी तुम्हाला दुसऱ्यांदा वराह अवतार घ्यावा लागला. ६२. याप्रमाणे तुमची अनंत उपकारांची कृत्ये आहेत. त्यांचे मी एका वाचेने काय वर्णन करूं ? परंतु (एवढे मात्र मी तुम्हाला सांगू शकतो की,) तुम्ही आपले पंचप्राण माझ्यासाठी अर्पण केले आहेत. ६३. देवा, ते आपले करणे कांही एक व्यर्थ गेले नाही. हे आपल्याला चांगले यश प्राप्त झाले आहे. कारण की, माझे अज्ञान समूळ नाहीसे झाले. ६४. महाराज, आनंदरूप सरोवरातील कमळासारखे हे तुमचे डोळे आपल्या कृपा-प्रसादाची घरे ज्याला करतील, ६५. अहो महाराज, त्याला देखील, आणि भ्रांतीने ग्रासावे ? ही दुबळी गोष्ट काय बोलावी ? वडवानळ (समुद्रात जळत असलेला अग्नि) समुद्राच्या पाण्याने (देखील) विझला जात नाही, त्यावर मृगजळाच्या वृष्टीचा काय परिणाम होणार आहे ? ६६. आणि तशात अहो श्रीकृष्णा, मी तर आपल्या या कृपेच्या गाभाऱ्यात शिरून ब्रह्मरसाचे भोजन करीत आहे. ६७. महाराज, त्या योगाने माझी भ्रांति नष्ट होईल यात काय आश्चर्य आहे ? पण माझी भ्रांति गेली इतकेच नव्हे तर, माझा उद्धार झाला, हे तुमच्या पायाची शपथ घेऊन सांगतो. ६८.

हे कमलपत्राक्षा, भूतांची उत्पत्ति व नाश तुझ्याकडून विस्तारपूर्वक ऐकले आणि तसेच तुझे अपार माहात्म्यहि मी तुझ्यापासून सविस्तर ऐकले. २.

कमळासारखे मोठे डोळे असणाऱ्या व कोटिसूर्यांसारख्या तेजःपुंज अशा देवा, महेशा, मी आपल्यापासून आजच असे ऐकले आहे की, ६९. हे सर्व प्राणी ज्या रीतीने (प्रकृतीपासून) उत्पन्न होतात अथवा उत्पन्न झालेली भूते ज्या रीतीने (पुन्हा प्रकृतीमध्ये) लय पावतात, ती प्रकृति देवाने मला सांगितली. ७०. आणि प्रकृतीच्या स्वरूपाचा खरोखर सर्व हिशेब दिला आणि ज्या परमेश्वराचा महिमा पांघरून वेद सवस्त्र (सुशोभित) झाला, त्या परमेश्वराचेहि ठिकाण तुम्ही मला दाखविले. ७१. महाराज, वेद वाढतो (उत्कर्ष पावतो) व जगतो (टिकतो) अथवा धर्मासारख्या रत्नाला प्रसवतो, ते सर्व या आपल्या स्वरूप-सामर्थ्याचा आश्रय करतो म्हणून. ७२. असे आपले अपार माहात्म्य आहे. आपले माहात्म्य, हे सर्व मार्गांनी जाणण्याचा एकच विषय आहे व जे आपल्या स्वतःच्या आत्म्याच्या अनुभवामुळे रममाण होण्यास योग्य असे जे आपले माहात्म्य, ते आपण मला याप्रमाणे दाखविले. ७३. ज्याप्रमाणे आकाशातील ढग नाहीसे झाल्यावर दृष्टि सूर्यमंडळात प्रवेश करते अथवा पाण्यावरील गोंडाळ (शेवाळ) हाताने दूर करून मग ज्याप्रमाणे पाणी दाखवावे, ७४. अथवा सापाचे वेढे उकलेले असता ज्याप्रमाणे चंदनाला भेटता येते अथवा पिशाच दूर गेल्यावर जसे पुरलेले द्रव्य हाती लागते; ७५. त्याप्रमाणे माझ्या स्वरूपाच्या आड अज्ञान होते, ते देवांनीच दूर सारले. नंतर माझ्या बुद्धीला आपणच परब्रह्माचे शेजघर केले. (ब्रह्मस्वरूपी माझी बुद्धि स्थिर केली) ७६. म्हणून देवा याविषयी माझ्या जिवाची खरोखर खात्री पटली; परंतु आणखी एक उत्कट इच्छा उत्पन्न

असे ।। ७७ ।। तो भिडां जरी म्हणों राहों । तरी आना कवणा पुसों जावों । काइ तूं वांचोनि ठावो । जाणत आहों आम्ही ।। ७८ ।। जळचरु जळाचा आभारु धरी । बाळक स्तनपानीं उपरोधु करी । तरी तया जिणयासी श्रीहरी । आन उपायो असे ।। ७९ ।। म्हणोनि भीडसांकडी न धरवे । जीवीं आवडे तेंही तुजपुढां बोलावें । तंव राहें म्हणितलें देवें । चाड सांगें ।। ८० ।।

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर । द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ।। ३ ।।

मग बोलिला तो किरीटी । म्हणे तुम्हीं केली जे गोठी । तिया प्रतीतीची दिठी । निवाली माझी ।। ८१ ।। आतां जयाचेनि संकल्पें । हे लोकपरंपरा होय हारपे । जया ठायातें आपणपें । मी ऐसें म्हणसी ।। ८२ ।। तें मुद्दल स्वरूप तुझें । जेथूनि इयें द्विभुजें हन चतुर्भुजें । सुरकार्याचेनि व्याजें । घेवोंघेवों येसी ।। ८३ ।। पैं जळशयनाचिया अवगणिया । कां मत्स्य कूर्म इया मिरवणिया । खेळु सरलिया तूं गुणिया । सांठविसी जेथ ।। ८४ ।। उपनिषदें जें गाती । योगिये हृदयीं रिगोनि पाहाती । जयातें सनकादिक आहाती । पोटाळुनियां ।। ८५ ।। ऐसें अगाध जें तुझें । विश्वरूप कानीं ऐकिजे । तें देखावया चित्त माझें । उतावीळ देवा ।। ८६ ।। देवें फेडूनियां सांकड । लोभें पुसिली जरी चाड । तरि हेचि एकी वाड । आर्ती जी मज ।। ८७ ।। तुझें विश्वरूपपण आघवें । माझिये दिठीसि गोचर होआवें । ऐसी थोर आस जीवें । बांधोनि आहे ।। ८८ ।।

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो । योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ।। ४ ।।

परि आणीक एक एथ शार्ङ्गी । तुज विश्वरूपातें देखावयालागीं । योग्यता माझां आंगीं । असे कीं नाहीं ।। ८९ ।। हें आपलें आपण मी नेणें । तें कां नेणसी जरी देव म्हणे । तरी सरोगु काय जाणे । निदान रोगाचें ।। ९० ।। आणि जी आर्तीचेनि पडिभरें । आर्तु आपुली ठाकी पैं विसरे । तान्हेला म्हणे न पुरे । समुद्र मज ।। ९१ ।। ऐशी सचाडपणाचिये भुली । न सांभाळवे समस्या आपुली । यालागीं योग्यता जेवीं माउली । बाळकाची जाणे ।। ९२ ।। तयापरी जनार्दना । विचारिजो माझी संभावना । मग विश्वरूपदर्शना । उपक्रम कीजे ।। ९३ ।। तरि तैसी ते कृपा करा । एऱ्हवीं नव्हे हें म्हणा अवधारा । वायां पंचमालापें बधिरा । सुख केउतें देणें ।। ९४ ।। एऱ्हवीं येकल्या बापियाचिया तृषे । मेघ जगापुरतें काय न

झाली आहे. ७७. आम्ही भिडेमुळे ती गोष्ट जर विचारावयाची राहू दिली, तर आम्ही दुसऱ्या कोणास विचारावयास जावे ? तुझ्यावाचून दुसरी विचारण्याची जागा आम्हास माहीत आहे काय ? ७८. पाण्यात राहणाऱ्या प्राण्यांनी जर पाण्याच्या उपकाराचे ओझे मानले, अथवा मुलाने स्तनपान करण्याविषयी आईची भीड धरली, तर देवा, त्यास जगण्यास दुसरा उपाय आहे काय ? ७९. म्हणून भीड अथवा संकोच धरवत नाही. मनाला जे बरे वाटेल, ते देखील तुझ्यापुढे बोलून दाखवावे. त्यावर श्रीकृष्ण म्हणाले, थांब तुझी इच्छा काय असेल ती सांग. ८०.

हे परमेश्वरा, तू स्वतःविषयी हे जे सांगितलेस त्याप्रमाणे हे पुरुषोत्तमा, हे तुझे ऐश्वर्ययुक्त विश्वरूप (प्रत्यक्ष) पाहण्याची माझी इच्छा आहे. ३.

मग तो अर्जुन म्हणाला, देवा, तुम्ही (मागे दहाव्या अध्यायात) जी गोष्ट सांगितलीत त्या योगाने माझ्या अनुभवाची दृष्टि शांत झाली. ८१. आता ज्याच्या संकल्पाने ही लोकांची मालिका उत्पन्न होते व नाहीशी होते आणि ज्या स्थानास, तू (मी) असे म्हणतोस, ८२. जेथून ही दोन हातांची अथवा चार हातांची रूपे देवांचे कार्य करण्याच्या निमित्ताने वारंवार घेऊन येतोस, ते तुझे मूळ स्वरूप होय. ८३. हा अवतारांचा खेळ संपल्यावर क्षीरसमुद्रात झोप घेण्याचे सोंग किंवा मत्स्य, कूर्म इत्यादिक अलंकार यांना तू गारोडी जेथे (ज्या मूळ स्वरूपात) साठवितोस, ८४. उपनिषदे ज्याचे वर्णन करतात, योगी लोक आपल्या हृदयात शिरून ज्याचा साक्षात्कार करून घेतात, ज्याला सनकादिक संत मिठी मारून राहिलेले आहेत. ८५. असे अमर्याद असलेले तुझे विश्वरूप कानांनी जे मी ऐकतो ते पाहाण्याकरिता, देवा, माझे चित्त फारच उत्कंठित झाले आहे. ८६. माझा संकोच दूर करून माझी इच्छा काय आहे, असे ज्या अर्थी देवाने प्रेमाने विचारले आहे, तर महाराज, मी असे सांगतो की, हीच एक मला मोठी तीव्र इच्छा आहे. ८७. तूच या विश्वात भरला आहेस, हे पूर्णपणे माझ्या या डोळ्यांना दिसावे, अशी मोठी इच्छा मी मनात बाळगून राहिलो आहे. ८८.

हे प्रभो, ते मी पाहणे शक्य आहे असे जर तुला वाटत असेल तर, हे योगेश्वरा, क्षयरहित असे स्वतःचे रूप तू मला दाखव. ४.

परंतु कृष्णा आणखी एक गोष्ट आहे. ती ही की, विश्वरूप जो तू, त्या तुला पहाण्याला माझ्या अंगात योग्यता आहे की नाही, ८९. हे माझे मला समजत नाही. हे कां समजत नाही, असे जर आपण म्हणाल, तर (सांगा) रोग्यास आपल्या रोगाचे मूळ कारण समजते काय ? ९०. महाराज, आणि इच्छा वाढली म्हणजे उत्कंठित मनुष्य आपली योग्यता विसरतो. (ज्याप्रमाणे) फार तहान लागलेल्या मनुष्यास 'मला समुद्रहि पुरणार नाही' असे वाटते ९१. याप्रमाणे तीव्र इच्छेच्या वेडाने मला माझ्या शक्तीचा अंदाज कळत नाही, म्हणून ज्याप्रमाणे आई ही आपल्या मुलाची योग्यता जाणते, ९२. त्याप्रमाणे हे जनार्दना, माझी योग्यता किती आहे, याचा आपण विचार करा व मग विश्वरूप दाखविण्यास आरंभ करा. ९३. तरी माझ्या योग्यतेनुरूप कृपा करा. (एऱ्हवी माझी विश्वरूप पाहाण्याची योग्यता नसेल तर) तुला विश्वरूप दाखविणे शक्य नाही, असे स्पष्ट सांगा. पहा, बहिऱ्या मनुष्याला पंचमस्वरातील गायनाने सुख देण्याचा व्यर्थ प्रयत्न करणे, हे कोठचे ? ९४. सहज पाहिले तर, मेघ हा एकट्या चातकाची तहान भागविण्याकरिता पर्जन्यवृष्टि करतो, ती वृष्टि जगापुरती होत नाही काय ? परंतु तीच पर्जन्यवृष्टि खडकावर झाली, तर ती वृष्टि होऊन सुद्धा व्यर्थ

वर्षे । परि जहालीही वृष्टि उपखे । जऱ्ही खडकीं होय ।। ९५ ।। चकोरा चंद्रामृत फावलें । येरां आण वाहूनि काय वारिलें । परि डोळ्यांवीण पाहलें । वायां जाय ।। ९६ ।। म्हणोनि विश्वरूप तूं सहसा । दाविसी हा कीर भरंवसा । कां जे कडाडां आणि गहिंसां- । माजीं नीच नवा तूं कीं ।। ९७ ।। तुझें औदार्य जाणों स्वतंत्र । देतां न म्हणसी पात्रापात्र । पैं कैवल्याऐसें पवित्र । कीं वैरियांही दिधलें ।। ९८ ।। मोक्षु दुराराध्यु कीर होय । परि तोही आराधी तुझे पाय । म्हणोनि धाडिसी तेथ जाय । पाइकु जैसा ।। ९९ ।। तुवां सनकादिकांचेनि मानें । सायुज्यीं सौरसु केला पूतने । जे विषाचेनि स्तनपानें । मारूं आली ।। १०० ।। हां गा राजसूयाचां सभासदीं । देखतां त्रिभुवनाची मांदी । कैसा शतधा दुर्वादीं । निस्तेजिलासी ।। १ ।। ऐशिया अपराधिया शिशुपाळा । आपणपयां ठावो दिधला गोपाळा । आणि उत्तानचरणाचिया बाळा । काय ध्रुवपदीं चाड ।। २ ।। तो वना आला याचिलागीं । जे बैसावें पितयाचां उत्संगीं । कीं तो चंद्रसूर्यादिकांपरिस जगीं । श्लाघ्यु केला ।। ३ ।। ऐसा वनवासियां सकळां । देता एकचि तूं धसाळा । पुत्रा आळवितां अजामिळा । आपणपें देसी ।। ४ ।। जेणें उरीं हाणितलासि पांपरा । तयाचा चरणु वाहासी दातारा । अझुनी वैरियांचिया कलेवरा । विसंबसीना ।। ५ ।। ऐसा अपकारियां तुझा उपकारु । तूं अपात्रींही परि उदारु । दान मागोनि दारवंटेकरु । जाहलासी बळीचा ।। ६ ।। तूंतें आराधी ना आयके । होती पुंसा बोलावित कौतुकें । तिये वैकुंठीं तुवां गणिके । सुरवाडु केला ।। ७ ।। ऐसीं पाहुनि वायाणीं मिषें । लागलासी आपणपें देवों वानिवसें । तो तूं कां अनारिसें । मजलागीं करिसी ।। ८ ।। हां गा दुभतयाचेनि पवाडें । जे जगाचें फेडी सांकडें । तिये कामधेनूचे पाडे । काय भुकेले ठाती ।। ९ ।। म्हणोनि मियां जें विनविलें कांहीं । तें देव न दाखविती हें कीर नाहीं । परि देखावयालागीं देईं । पात्रता मज ।। ११० ।। तुझें विश्वरूप आकळे । ऐसें जरी जाणसी माझे डोळे । तरि आर्तीचे डोहळे । पुरवीं देवा ।। ११ ।। ऐसी ठायेंठावो विनंती । जंव करूं सरैल सुभद्रापती । तंव तया षड्गुणचक्रवर्ती । साहवेचिना ।। १२ ।। तो कृपापीयूष सजळु । आणि येरु जवळां आला वर्षाकाळु । नाना कृष्ण कोकिळु । अर्जुन वसंतु ।। १३ ।। नातरी चंद्रबिंब वाटोळें । देखोनि क्षीरसागर उचंबळे । तैसा दुणेंही वरी

होते. ९५. चकोर पक्ष्याला चंद्रामृत प्राप्त झाले, तेच चंद्रामृत इतर प्राण्यांना घेऊ नका, म्हणून शपथ घालून चंद्राने त्यांचे निवारण केले आहे काय ? परंतु जसे इतरांना (अमृतसेवनाची) दृष्टि (हातवटी) नसल्यामुळे चंद्रोदय होऊनहि तो व्यर्थ जातो. ९६. म्हणून तू विश्वरूप मला एकदम दाखविशील याबद्दल मला खरोखर खात्री आहे. कारण की, जाणत्यात आणि नेणत्यात तू नित्य नवा (उदार) आहेस. ९७. तुझा उदारपणा स्वतंत्र आहे (याचकाच्या इच्छेवर अवलंबून नाही.) द्यावयास लागलास म्हणजे हा योग्य आहे अथवा हा अयोग्य आहे, अशी निवड तू करीत नाहीस मोक्षासारखी पवित्र वस्तु ती पण तू आपल्या शत्रूंना देखील दिलीस. ९८. खरोखर मोक्ष हा मिळण्यास फार कठीण आहे परंतु तो देखील तुझ्याच चरणाची सेवा करतो व म्हणूनच तू धाडशील तेथे तो चाकराप्रमाणे जातो. ९९. जी पूतना राक्षसी, विषाचे स्तनपान करवून तुला मारण्यासाठी तुझ्याकडे आली, त्या पूतनेला तू सनकादिकांच्या बरोबरीने मोक्षाविषयी योग्य केलेस. १००. अहो, राजसूययज्ञाच्या सभासदात त्रिभुवनातील हजारो मंडळी पहात असताना शेकडो प्रकारच्या वाईट शब्दांनी (शिशुपाला-कडून) तुझा पाणउतारा झाला. १०१. अशा अपराधी शिशुपालाला आपल्या स्वरूपाच्या ठिकाणी, श्रीकृष्णा, तू जागा दिलीस आणि उत्तानपाद राजाच्या मुलाला (ध्रुवाला) अढळपदाची इच्छा होती काय ? १०२. तो एवढ्याचकरिता रानात आला की, आपण बापाचे मांडीवर बसावे; परंतु त्याला या लोकांमध्ये चंद्रसूर्यादिकांपेक्षाहि प्रशंसनीय केलेस. १०३. याप्रमाणे दुःखाने व्यापलेल्या सर्वांना देण्यात सढळ असे, एक तुम्हीच आहात. मुलाला हाक मारीत असता अजामिळाला आपली तद्रूपता दिलीत. १०४. हे उदार श्रीकृष्णा, ज्या भृगूने तुझ्या छातीवर लाथ हाणली, त्याच्या पावलांची खूण (भूषण) तू आपल्या छातीवर धारण करतोस. (शंखासूर) शत्रू असूनहि, तू अजून त्याच्या शरीरास (शंखास) विसंबत नाहीस. १०५. याप्रमाणे तुझ्यावर अपकार करणाऱ्या लोकांवर तू उपकार केलेले आहेस. तू वास्तविक योग्यता नसलेल्यांच्या ठिकाणीहि आपले औदार्य दाखविले आहेस. दान मागून घेऊन तू बळीचा द्वारपाळ झालास. ज्या गणिकेने तुला कधी पूजिले नाही. १०६. अथवा तुझे गुणवर्णन कधी ऐकले नाही व जी मरतेवेळी, सहज आपल्या पाळलेल्या राघूस राघोबा, राघोबा म्हणून हाक मारीत होती, त्या गणिकेस तू वैकुंठामध्ये सुख दिलेस. १०७. अशा प्रकारची पोकळ निमित्ये पाहून तू अपात्र माणसासहि फुकाफुकी निजपद देतोस, असा जो तू मला काही निराळे करशील काय ? १०८. जी कामधेनु आपल्या दुभत्याच्या विपुलतेने सगळ्या जनाचे संकट दूर करते, त्या कामधेनूची वासरे भुकेली राहतील काय ? १०९. म्हणून मी जी कांही विनंति केली, त्याप्रमाणे देव आपले विश्वरूप दाखविणार नाहीत, असे खरोखर नाही; परंतु ते पाहण्याला लागणारी योग्यता मला द्यावी. ११०. तुझ्या विश्वरूपाचे आकलन होईल असे माझे डोळे समर्थ आहेत, असे जर तुला वाटत असेल तर, हे श्रीकृष्णा, विश्वरूप पाहण्याच्या उत्कंठेचे हे डोहाळे पूर्ण करावेत. १११. याप्रमाणे जशी पाहिजे तशी त्या वेळेला अर्जुन विनंति करील, तेव्हा ती ऐकून त्या ऐश्वर्यादि सहा गुणांच्या सार्वभौम राजाला धीर धरवला नाही. ११२. तो श्रीकृष्ण परमात्मा, कृपारूपी अमृत हेच कोणी जल त्याने युक्त मेघ होता आणि अर्जुन हा जवळ आलेला पावसाळा होता अथवा कृष्ण हा कोकीळ असून अर्जुन हा वसंत ऋतु होता. ११३. अथवा चंद्राचे पूर्ण बिंब पाहून क्षीरसमुद्राला जसे भरते येते त्याचप्रमाणे प्रेमाला दुपटीपेक्षा अधिक जोर

प्रेमबळें । उल्लसितु जाहला ।। १४ ।। मग तिये प्रसन्नतेचेनि आटोपें । गाजोनि म्हणितलें सकृपें । पार्था देखदेख उमपें । स्वरूपें माझीं ।। १५ ।। एकचि विश्वरूप देखावें । ऐसा मनोरथु केला पांडवें । कीं विश्वरूपमय आघवें । करूनि घातलें ।। १६ ।। बाप उदार देवो अपरिमितु । याचक स्वेच्छा सदोदितु । असे सहस्रवरी देतु । सर्वस्व आपुलें ।। १७ ।। अहो शेषाचेहि डोळे चोरिले । वेद जयालागीं झकविले । लक्ष्मीयेही परि राहिलें । जिव्हार जें ।। १८ ।। तें आतां प्रगटुनी अनेकधा । करीत विश्वरूपदर्शनाचा धांदा । बाप भाग्या अगाधा । पार्थाचिया ।। १९ ।। जो जागता स्वप्नावस्थे जाये । तो जेवीं स्वप्नींचें आघवें होये। तेवीं अनंत ब्रह्मकटाह आहे । आपणचि जाहला ।। १२० ।। तेथिंची सहसा मुद्रा सोडिली । आणि स्थूळदृष्टीची जवनिका फाडिली । किंबहुना उघडिली । योगऋद्धी ।। २१ ।। परि हा हें देखेल कीं नाहीं । ऐसी सेचि न करी कांहीं । एकसरां म्हणतसे पाहीं । स्नेहातुर ।। २२ ।।

श्रीभगवानुवाच :

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः । नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ।। ५ ।।

अर्जुना तुवां एक दावा म्हणितलें । आणि तेंचि दावूं तरि काय दाविलें । आतां देखें आघवें भरिलें । माझांचि रूपीं ।। २३ ।। एकें कृशें एकें स्थूळें । एकें र्‍हस्वें एकें विशाळें । पृथुतरें सरळें । अप्रांतें एकें ।। २४ ।। एकें अनावरें प्रांजळें । सव्यापारें एकें निश्चळें । उदासीनें स्नेहाळें । तीव्रें एकें ।। २५ ।। एकें घूर्णितें सावधें । असलगें एकें अगाधें । एकें उदारें अतिबद्धें । क्रुद्धें एकें ।। २६ ।। एकें संतें सदामदें । स्तब्धें एकें सानंदें । गर्जितें निःशब्दें । सौम्यें एकें ।। २७ ।। एकें साभिलाषें विरक्तें । उन्निद्रितें एकें निद्रितें । परितुष्टें एकें आर्तें । प्रसन्नें एकें ।। २८ ।। एकें अशस्त्रें सशस्त्रें । एकें रौद्रें अतिमित्रें । भयानकें एकें पवित्रें । लयस्थें एकें ।। २९ ।। एकें जननलीलाविलासें । एकें पालनशीलें लालसें । एकें संहारकें सावेशें । साक्षिभूतें एकें ।। १३० ।। एवं नानाविधें परि बहुवसें । आणि दिव्यतेजप्रकाशें । तेवींचि एकएकाऐसें । वर्णेंही नव्हे ।। ३१ ।। एकें तातलें साडेपंधरें । तैसीं कपिलवर्णें अपारें । एकें सरागें जैसें सेंदुरें । डवरलें नभ ।। ३२ ।। एकें सावियाचि चुळुकीं । जैसें ब्रह्मकटाह खचिलें माणिकीं । एकें अरुणोदयासारिखीं । कुंकुमवर्णें ।। ३३ ।। एकें शुद्धस्फटिकसोज्वळें । एकें इंद्रनीळसुनीळें । एकें अंजनाचल सकाळें ।

येऊन श्रीकृष्ण आनंदित झाला. ११४. मग त्या प्रसन्नपणाच्या आवेशात गर्जना करून कृपावंत श्रीकृष्ण म्हणाले, अर्जुना पहा, पहा, ही माझी अनंत स्वरूपे. ११५. एकच विश्वरूप पाहावे असा मनोरथ अर्जुनाने केला; इतक्यात (देवाने) सर्वच विश्वरूप करून ठेवले. ११६. धन्य श्रीकृष्ण परमात्मा ! तो अमर्याद उदार आहे. तो नेहमी याचकाच्या इच्छेच्या सहस्रपट आपले सर्वस्व देतो. ११७. अहो, जे दोन हजार डोळे असलेल्या शेषाच्याहि दृष्टीस पडू दिले नाही. वेदांना ज्याचा पत्ता लागू दिला नाही (फार काय सांगावे ?) लक्ष्मी हे भगवंताचे कुटुंब खरे, पण तिला हि जे दाखविले नाही. असे जे भगवंताच्या जीवाचे गुह्य विश्वरूप, ११८. ते आता अनेक प्रकारांनी प्रगट करून देव विश्वरूप दाखविण्याचा व्यवहार करू लागले. अर्जुनाच्या अपार भाग्याची धन्य आहे ! ११९. जागा असलेला मनुष्य स्वप्नावस्थेत गेल्यावर तो जसा स्वप्नातील सर्व वस्तु आपणच बनून राहतो, त्याप्रमाणे श्रीकृष्ण परमात्मा आपणच अनंत ब्रह्माण्डे बनून राहिलेला आहे. १२०. श्रीकृष्णांनी तेथील विश्वरूपाचा आकार एकदम प्रगट केला आणि स्थूल दृष्टीचा पडदा (दूर केला) फार काय सांगावे ! त्याने तो आकार म्हणजे आपले योगाचे वैभव प्रकट केले; १२१. परंतु हा अर्जुन हे विश्वरूप पाहू शकेल की नाही, हे देवांनी कांही लक्षातच घेतले नाही; तर अर्जुनाच्या प्रेमामुळे उतावळे होऊन एकाएकी अर्जुनास 'पहा, पहा,' असे म्हणावयास लागले. १२२.

श्रीकृष्ण म्हणाले, पार्था, नाना प्रकारची, नाना वर्णांची व नाना आकृतींची माझी शेकडो, हजारो (दिव्य) रूपे पहा. ५.

अर्जुना तू , एक विश्वरूप दाखवा, असे म्हटलेस आणि आम्ही तेच (एकच विश्वरूप) दाखविले, तर त्यात आम्ही काय मोठेसे दाखविले ? तर आता तू असे पहा की, सर्व (विश्व) माझ्या स्वरूपात सामावलेले आहे. १२३. कांही रोडकी, कांही लठ्ठ, कांही ठेंगू, कांही प्रशस्त, कांही फारच विस्तृत, सडपातळ व कांही अमर्याद, १२४. कांही न आवरणारी व कांही प्रामाणिक, कांही सक्रिय व कांही निष्क्रिय, कांही उदासीन, कांही प्रेमळ, कांही कडक १२५. कांही धुंद, कांही सावध, कांही उघड व कांही गूढ, कांही उदार, कांही कृपण आणि रागावलेली कांही. १२६. कांही सदाचरणी, कांही सदा मदोन्मत्त, कांही स्तब्ध, कांही आनंदित, कांही गर्जना करणारी, कांही शब्दरहित व कांही शांत; १२७. कांही आशाखोर आणि कांही निराश, कांही जागी झालेली व कांही झोपलेली, कांही सर्व बाजूंनी संतुष्ट, कांही पीडित आणि कांही प्रसन्न; १२८. कांही बिनहत्यारी व कांही हत्यारी, कांही तामसी व कांही अतिशय स्नेहाळू व कांही भयंकर, कांही पवित्र आणि कांही समाधीत असेलली. १२९. कांही उत्पन्न करण्याचा स्वभाव असेलली, कांही मोठ्या आवेशाने संहार करणारी, कांही तटस्थ म्हणून राहिलेली; १३०. याप्रमाणे अनेक प्रकारची परंतु पुष्कळ व दिव्य तेजाने प्रकाशरूप अशी ती रूपे होती. त्याचप्रमाणे वर्णाच्याहि बाबतीत ती रूपे एकासारखी एक नव्हती. १३१. कांही तावून काढलेल्या उत्तम सोन्यासारखी, त्याचप्रमाणे पिंगट रंग असलेली अनंतरूपे आणि कांही ज्याप्रमाणे शेंदराने माखलेले आकाश असावे त्याप्रमाणे शेंदरी, १३२. रत्नांनी ब्रह्मांड जडल्यामुळे ते जसे चमकत असावे, तशा प्रकारची कित्येक रूपे स्वाभाविकच सौंदर्याने चमकणारी होती व कित्येक अरुणोदयाच्या केशरी वर्णाप्रमाणे होती; १३३. कांही शुद्ध स्फटिकाप्रमाणे शुभ्र असलेली, कांही इंद्रनील मण्याप्रमाणे चांगली निळी असलेली, कांही काजळाच्या पर्वताप्रमाणे अतिशय काळी असलेली, कांही तांबड्या

रक्तवर्णें एकें ।। ३४ ।। एकें लसत्कांचनसम पिंवळीं । एकें नवजलदश्यामळीं । एकें चांपेगौरीं केवळीं । हरितें एकें ।। ३५ ।। एकें तप्तताम्रतांबडीं । एकें श्वेतचंद्र चोखडीं । ऐसीं नानावर्णें रूपडीं । देख माझीं ।। ३६ ।। हे जैसें कां आनान वर्ण । तैसें आकृतींही अनारिसेपण । लाजा कंदर्प रिघाला शरण । तैसें सुंदरें एकें ।। ३७ ।। एकें अतिलावण्यसाकारें । एकें स्निग्धवपु मनोहरें । शृंगारश्रियेचीं भांडारें । उघडिलीं जैसीं ।। ३८ ।। एकें पीनावयव मांसाळें । एकें शुष्कें अतिविक्राळें । एकें दीर्घकंठें विताळें । विकटें एकें ।। ३९ ।। एवं नानाविधाकृती । इयां पाहतां पारु नाहीं सुभद्रापती । ययाचां एकेकीं अंगप्रांतीं । देख पां जग ।। १४० ।।

पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा । बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ।। ६ ।।

जेथ उन्मीलन होत आहे दिठी । तेथ पसरती आदित्यांचिया सृष्टी । पुढती निमीलनीं मिठी । देत आहाती ।। ४१ ।। वदनींचिया वाफेसवें । होत ज्वाळामय आघवें । जेथ पावकादिक पावे । समूह वसूंचें ।। ४२ ।। आणि भ्रूलतांचे शेवट । कोपें मिळों पाहती एकवाट । तेथ रुद्रगणांचे संघाट । अवतरत देखें ।। ४३ ।। पैं सौम्यतेचां वोलावां । मिती नेणिजे अश्विनौदेवां । श्रोत्रीं होती पांडवा । अनेक वायु ।। ४४ ।। यापरी एकेकाचिये लीळे । जन्मती सुरसिद्धांचीं कुळें । ऐसीं अपारें आणि विशाळें । रूपें इयें पाहीं ।। ४५ ।। जयांतें सांगावया वेद बोबडे । पहावया काळाचेंही आयुष्य थोडें । धातयाही परि न सांपडे । ठाव जयांचा ।। ४६ ।। जयांतें देवत्रयी कहीं नायके । तियें इयें प्रत्यक्ष देख अनेकें । भोगीं आश्चर्याचीं कवतिकें । महाऋद्धी ।। ४७ ।।

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् । मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ।। ७ ।।

इया मूर्तीचिया किरीटी । रोममूळीं देखें पां सृष्टी । सुरतरूतळवटीं । तृणांकुर जैसे ।। ४८ ।। आणि वाताचेनि प्रकाशें । उडतां परमाणु दिसती जैसे । भ्रमत ब्रह्मकटाह तैसे । अवयवसंधीं ।। ४९ ।। एथ एकैकाचिया प्रदेशीं । विश्व देख विस्तारेशीं । आणि विश्वाही परौतें मानसीं । जरी देखावें वर्ते ।। १५० ।। तरी तियेही विषयींचें कांहीं । एथ सर्वथा सांकडें नाहीं । सुखें आवडे तें माझां देहीं । देखसी तूं ।। ५१ ।। ऐसें विश्वमूर्ती तेणें । बोलिलें कारुण्यपूर्णें । तंव देखत आहे कीं नाहीं न म्हणे । निवांतुचि येरु ।। ५२ ।। एथ कां पां हा उगला । म्हणोनि कृष्णें जंव पाहिला । तंव आर्तीचें लेणें लेइला । तैसाचि आहे ।। ५३ ।।

रंगाची; १३४. कांही तेजदार सोन्याप्रमाणे पिवळ्या रंगाची, कांही नव्या मेघाप्रमाणे काळ्या-सावळ्या वर्णाची, कांही केवळ चाफ्याप्रमाणे गोरी असलेली आणि कांही हिरव्या रंगाची; १३५. कांही तापलेल्या तांब्यासारखी तांबडी, कांही पांढऱ्या चंद्रासारखी शुद्ध, अशी ही माझी नाना रंगांची स्वरूपे पहा. १३६. हे ज्याप्रमाणे वेगवेगळे रंग आहेत, त्याप्रमाणे त्यांच्या आकृत्याहि वेगवेगळ्या आहेत. मदनहि लज्जित होऊन शरण येईल, अशी कित्येक सुंदर आहेत. १३७. कांही रूपे अति सुंदर बांध्याची आहेत, कांही तुळतुळीत शरीराची मन हरण करणारी आहेत, जणू काय शृंगारलक्ष्मीचे भांडारखानेच उघडले आहेत अशी आहेत. १३८. कांही पुष्ट अवयवांची व खूप मांस असलेली, कांही वाळलेली, अतिशय भयंकर, कांही उंच मानेची, कांही मोठ्या टाळूची व कांही हिडीस रूपाची, १३९. ह्याप्रमाणे अनेक प्रकारच्या आकृत्या आहेत. अर्जुना, ह्या आकृत्या पाहवयास लागले तर त्यांना अंत नाही आणि त्यांच्या एक एका शरीरभागावर तू जग पहा. १४०.

आदित्य, वसु, रुद्र, अश्विनीकुमार आणि वायु पहा. हे भरतकुलोत्पन्ना, पूर्वी कधी न पाहिलेली अनेक आश्चर्ये अवलोकन कर. ६.

ज्या ठिकाणी (विश्वरूप भगवंताच्या) दृष्टि उघडतात, त्या ठिकाणी सूर्याच्या सृष्ट्या पसरतात व जेथे त्या दृष्ट्या मिटतात तेथे त्या सूर्याच्या सृष्ट्या मावळतात. १४१. तोंडाच्या वाफेबरोबर सर्व ज्वालामय होते. त्या ठिकाणी अग्निआदि-करून वसूंचा समुदाय प्राप्त होतो. १४२. आणि भिवयांची टोके रागाने एकत्र होऊ पाहतात, त्या ठिकाणी रुद्रगणांचे समुदाय उत्पन्न होतात, पहा. १४३. विश्वरूपाच्या सौम्येतेच्या ओलाव्या-मध्ये अगणित अश्विनौ देव उत्पन्न होतात आणि अर्जुना विश्वरूपाच्या कानांच्या ठिकाणी अनेक वायू उत्पन्न होतात. १४४. याप्रमाणे एकएका स्वरूपाच्या सहज खेळामध्ये देवांचे व सिद्धांचे समुदाय उत्पन्न होतात. अशी ही अमर्याद व प्रचंड रूपे पहा. १४५. ज्या स्वरूपांचे वर्णन करण्यास वेद असमर्थ आहेत, जी स्वरूपे पाहावयास काळाचेहि आयुष्य थोडे आहे आणि ब्रह्मदेव सर्वज्ञ खरा, पण त्यालाहि ज्या स्वरूपांचा पत्ता लागत नाही, १४६. ज्या स्वरूपाविषयी तिन्ही देवांना कधीहि ऐकावयास येत नाही, अशी जी ही अनेक रूपे, ती तूं प्रत्यक्ष पहा आणि कौतुकाने आश्चर्याचे मोठे ऐश्वर्य भोग. १४७.

हे अर्जुना, चराचरयुक्त सर्व जग, व जर (आणखी) दुसरे पाहाण्याची तुझी इच्छा असेल, तर येथे माझ्या शरीरामध्ये एका ठिकाणी स्थित आहे, ते आता पहा. ७.

अर्जुना, ज्याप्रमाणे कल्पतरूच्या बुडाशी गवताचे शेकडो अंकुर असतात, त्याप्रमाणे या विश्वमूर्तीच्या प्रत्येक केसाच्या बुडाशी सृष्ट्या पहा. १४८. आणि ज्याप्रमाणे वाऱ्याने उडणारे परमाणू प्रकाशात दिसतात, त्याप्रमाणे विश्वरूपाच्या सांध्यात अनेक ब्रह्मांडे वरखाली जातांना दिसतात. १४९. या विश्वरूपाच्या एक एक भागावर तू संपूर्ण विस्तारासह विश्व पहा आणि तुझ्या मनात जर विश्वाहिपलीकडे पाहावे असे वाटत असेल, १५०. तर त्याविषयीहि येथे मुळीच अडचण नाही, तुला वाटेल ते तूं माझ्या देहाच्या ठिकाणी पहा. १५१. याप्रमाणे करुणेने पूर्ण भरलेले विश्वरूपधारी श्रीकृष्ण परमात्मा बोलले, तेव्हां मी विश्वरूप पाहात आहे की नाही, असे कांही न बोलता अर्जुन उगाच राहिला. १५२. या प्रसंगी हा स्तब्ध कां राहिला आहे, म्हणून कृष्णाने ज्या वेळेस त्याच्याकडे पाहिले, तेव्हां तो इच्छेचा अलंकार घालून तसाच उत्कंठित असलेला आढळला. १५३.

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा । दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

मग म्हणे उत्कंठे वोहट न पडे । अझुनी सुखाची सोय न सांपडे । परि दाविलें तें फुडें । नाकळेचि यया ॥ ५४ ॥ हें बोलोनि देवो हांसिले । हांसोनि देखणिया म्हणितलें । आम्हीं विश्वरूप तरी दाविलें । परि न देखसीच तूं ॥ ५५ ॥ यया बोला येरें विचक्षणें । म्हणितलें हां जी कवणासि ते उणें । तुम्ही बकाकरवीं चांदिणें । चरऊं पहा मा ॥ ५६ ॥ हां हो उटोनियां आरिसा । आंधळिया दाऊं बैसा । बहिरीयापुढें हृषीकेशा । गाणीव करा ॥ ५७ ॥ मकरंदकणाचा चारा । जाणतां घालूनि दर्दुरा । वायां धाडा शार्ङ्गधरा । कोपा कवणा ॥ ५८ ॥ जें अतींद्रिय म्हणोनि व्यवस्थिलें । केवळ ज्ञानदृष्टीचिया विभागा फिटलें । तें तुम्हीं चर्मचक्षूंपुढें सूदलें । मी कैसेनि देखों ॥ ५९ ॥ परि हें तुमचें उणें न बोलावें । मीचि साहें तेंचि बरवें । एथ आथि म्हणितलें देवें । मानूं बापा ॥ १६० ॥ साच स्वरूप जरी आम्हीं दावावें । तरी आधीं देखावया सामर्थ्य कीं द्यावें । परि बोलत प्रेमभावें । धसाळ गेलों ॥ ६१ ॥ काय जाहलें न वाहतां भुई पेरिजे । तरी तो वेळु विलया जाइजे । तरी आतां माझें निजरूप देखिजे । ते दृष्टी देवों तुज ॥ ६२ ॥ मग तिया दृष्टी पांडवा । आमुचा ऐश्वर्ययोगु आघवा । देखोनियां अनुभवा । माजिवडा करीं ॥ ६३ ॥ ऐसें तेणें वेदांतवेद्यें । सकळलोकआद्यें । बोलिलें आराध्यें । जगाचेनि ॥ ६४ ॥

संजय उवाच :

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः । दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

पैं कौरवकुळचक्रवर्ती । मज हाचि विस्मयो पुढतपुढती । जे श्रियेहूनि त्रिजगतीं । सदैव असे कवणी ॥ ६५ ॥ ना तरी खुणेचें वानावयालागीं । श्रुतीवांचूनि दावा पां जगीं । ना सेवकपण तरी अंगीं । शेषाचांचि आथि ॥ ६६ ॥ हां हो जयाचेनि सोसें । शिणत आठही पाहार योगी जैसे । अनुसरले गरुडाऐसे । कवण आहे ॥ ६७ ॥ परि तें आघवेंचि एकीकडे ठेलें । सापें कृष्णसुख एकंदरे जाहलें । जिये दिऊनि जन्मले । पांडव हे ॥ ६८ ॥ परि पांचांही आंतु अर्जुना । कृष्ण सावियाचि जाहला अधीना । कामुक कां जैसा अंगना । आपैता कीजे ॥ ६९ ॥ पढविलें पाखिरूं ऐसें न बोले । यापरी क्रीडामृगही तैसा न चले । कैसें दैव एथ सुरवाडलें ।

केवळ या तुझ्या दृष्टीने मला पाहाण्यास तू समर्थ नाहीस (याकरिता) मी तुला दिव्य दृष्टि देतो. (आता) माझे ईश्वरी सामर्थ्य पहा. ८.

मग देव म्हणाले, याची विश्वरूप पाहाण्याची इच्छा कमी झालेली दिसत नाही व अद्याप याला सुखाचा मार्ग सांपडला नाही; इतकेच नव्हे, परंतु आम्ही विश्वरूप दाखविले ते याला मुळीच आकलन होत नाही. १५४. असे बोलून देव हसले व हसून अर्जुनास म्हणाले, तू खूप पाहणारा आहेस ! आम्ही तुला विश्वरूप दाखविले, परंतु तू पाहातच नाहीस. १५५. या श्रीकृष्णाच्या भाषणावर हुशार अर्जुन म्हणाला, महाराज, तर मग हा कमीपणा कोणाला आहे ? तुम्ही बगळ्याला चंद्रामृताचा उपभोग देऊ पाहाता ना ? १५६. अहो महाराज, आपण आरसा घासून तो आंधळ्यास दाखवावयास लागला आहात, किंवा हे श्रीकृष्णा आपण बहिऱ्यापुढे गाणे सुरू केले आहे. १५७. पुष्पातील सुगंधी कणांचा चारा जाणूनबुजून चिखल खाणाऱ्या बेडकांपुढे टाकून श्रीकृष्णा, वाया घालवीत आहात ? मग रागावता कोणावर ? १५८. जे (विश्वरूप) इंद्रियांना प्रत्यक्ष दिसणे शक्य नाही म्हणून शास्त्रांद्वारा ठरले आहे व जे केवळ ज्ञानदृष्टीलाच विषय होणारे आहे, असे जे विश्वरूप ते तुम्ही, माझ्या चर्मचक्षूपुढे ठेविले तर मी ते कसे पाहू ? १५९. परंतु हा तुमचा कमीपणा बोलू नये, मीच सहन करावे ते बरे. या अर्जुनाच्या बोलण्यावर देव म्हणाले, होय बाबा, तू म्हणतोस ते मला मान्य आहे. १६०. आम्हास जर स्वरूप खरोखरच दाखवावयाचे होते, तर तुला प्रथम ते पाहाण्याचे सामर्थ्य द्यावयास पाहिजे होते. परंतु प्रेमामुळे बोलता बोलता विसरून गेलो. १६१. हे कसे झाले म्हणशील तर जमिनीची मशागत न करिता तिच्यात बी पेरले आणि त्यास पाणी घातले, तर तो पेरण्याचा आणि पाणी घालण्याचा वेळ फुकट जातो; (त्याप्रमाणे तुला विश्वरूप पाहण्याची दृष्टी न देता तुझ्यापुढे विश्वरूप मांडले, तर ते मांडणे व्यर्थ जाणारच). परंतु आता माझे स्वतःचे स्वरूप पाहाण्यास समर्थ असणारी दृष्टि तुला देतो. १६२. मग अर्जुना, त्या दृष्टीने आमचा सर्व ऐश्वर्ययोग पाहून, त्याला अनुभवामध्ये साठवून ठेव. १६३. वेदांताचा जो जाणण्याचा विषय, सर्व लोकांचा जो मूळपुरुष व जो सर्व जगाला पूजनीय, असा जो श्रीकृष्ण परमात्मा, तो याप्रमाणे बोलला (असे संजय म्हणाला). १६४.

संजय म्हणाला, हे राजा (धृतराष्ट्रा), महायोगैश्वर्यसंपन्न हरि याप्रमाणे बोलून, नंतर अर्जुनाला (आपले) ऐश्वर्ययुक्त उत्कृष्ट रूप दाखविता झाला. ९.

(संजय म्हणाला), हे कौरवकुळातील सार्वभौम महाराजा, मला वारंवार हेच आश्चर्य वाटते की, लक्ष्मीपेक्षा त्रैलोक्यामध्ये जास्त दैववान् कोणी आहे का ? १६५. अथवा, तत्त्वाची गोष्ट वर्णन करण्यात वेदांशिवाय जगात दुसरा कोण समर्थ आहे, दाखवा बरे ? अथवा एकनिष्ठ सेवकपण जर पाहिले, तर ते एक शेषाच्याच ठिकाणी आहे. १६६. अहो महाराज, ज्या परमात्म्याच्या प्राप्तीच्या इच्छेने योगी जसे आठहि प्रहर शिणत असतात, (तसे भगवंताकरिता कष्ट सोसणारे कोण आहेत;) व गरुडासारखा देवास आपल्याला वाहून घेतलेला (दुसरा) कोण आहे ? १६७. परंतु ते (आता) सर्व एका बाजूला राहिले. ज्या दिवसापासून पांडव जन्माला आले, त्या दिवसापासून ते श्रीकृष्णापासून भक्ताला होणारे सुख, त्यांच्याच ठिकाणी एकवटले. १६८. परंतु पांचहि पांडवांमध्ये श्रीकृष्ण हे सहजच अर्जुनाच्या आधीन झाले. जसे एखाद्या विषयासक्त पुरुषाला स्त्री आपल्या आधीन करते. १६९. शिकवलेला पक्षीहि असे बोलत नाही; करमणुकीकरिता पाळलेला पशूहि इतका हुकमांत राहात नाही, इतके अर्जुनाच्या आधीन श्रीकृष्ण झाले. या अर्जुनाच्या ठिकाणी दैव कसे भरभराटीस आलेले

तें जाणों न ये ।। १७० ।। आजि परब्रह्म हें सगळें । भोगावया सदैव याचेचि डोळे । कैसे वाचेचे हन लळे । पाळीत असे ।। ७१ ।। हा कोपे कीं निवांतु साहे । हा रुसे तरी बुझावीत जाये । नवल पिसें लागलें आहे । पार्थाचें देवा ।। ७२ ।। एऱ्हवीं विषय जिणोनि जन्मले । जे शुकादिक दादुले । ते विषयोचि वानितां जाहले । भाट ययाचे ।। ७३ ।। हा योगियांचें समाधिधन । कीं होऊनि ठेलें पार्थाअधीन । यालागीं विस्मयो माझें मन । करीतसे राया ।। ७४ ।। तेवींचि संजय म्हणे कायसा । विस्मयो एथें कौरवेशा । कृष्णें स्वीकारिजे तया ऐसा । भाग्योदय होय ।। ७५ ।। म्हणोनि तो देवांचा रावो । म्हणे पार्था ते तुज दृष्टि देवों । जया विश्वरूपाचा ठावो । देखसी तूं ।। ७६ ।। ऐसीं श्रीमुखौनि अक्षरें । निघती ना जंव एकसरें । तंव अविद्येचें आंधारें । जावोंचि लागे ।। ७७ ।। ती अक्षरें नव्हती देखा । ब्रह्मसाम्राज्यदीपिका । अर्जुनालागीं चित्कळिका । उजळलिया कृष्णें ।। ७८ ।। मग दिव्यचक्षु प्रगटला । तया ज्ञानदृष्टी पाटा फुटला । ययापरी दाविता जाहाला । ऐश्वर्य आपुलें ।। ७९ ।। हे अवतार जे सकळ । ते जिये समुद्रींचे कां कल्लोळ । विश्व हें मृगजळ । जया रश्मीस्तव दिसे ।। १८० ।। जिये अनादिभूमिके निटे । चराचर हें चित्र उमटे । आपणपें वैकुंठें । दाविले तया ।। ८१ ।। मागां बाळपणीं येणें श्रीपती । जैं एक वेळ खादली होती माती । तैं कोपोनियां हातीं । यशोदा धरिला ।। ८२ ।। मग भेणें भेणें जैसें । मुखीं झाडा द्यावयाचेनि मिसें । चवदाही भुवनें सावकाशें । दाविलीं तिये ।। ८३ ।। नातरी मधुवनीं ध्रुवासि केलें । जैसें कपोल शंखें शिवतलें । आणि वेदांचियेही मती ठेलें । तें लागला बोलों ।। ८४ ।। तैसा अनुग्रहो पैं राया । श्रीहरी केला धनंजया । आतां कवणेकडेही माया । ऐसी भाष नेणे तो ।। ८५ ।। एकसरें ऐश्वर्यतेजें पाहलें । तया चमत्काराचें एकार्णव जाहलें । चित्त समाजीं बुडोनि ठेलें । विस्मयाचां ।। ८६ ।। जैसा आब्रह्म पूर्णोदकीं । पव्हे मार्कंडेय एकाकी । तैसा विश्वरूपकौतुकीं । पार्थु लोळे ।। ८७ ।। म्हणे केवढें गगन एथ होतें । तें कवणें नेलें पां केउतें । तीं चराचरें महाभूतें । काय जाहलीं ।। ८८ ।। दिशांचे ठावही हारपले । अधोर्ध्व काय नेणों जाहले । चेइलिया स्वप्न तैसें गेले । लोकाकार ।। ८९ ।। नाना सूर्यतेजप्रतापें । सचंद्र तारांगण जैसें लोपे । तैसीं गिळिलीं विश्वरूपें । प्रपंचरचना ।। १९० ।।

आहे ते समजत नाही ! १७०. या प्रसंगी संपूर्ण परब्रह्मवस्तूचा अनुभव घेण्याचे भाग्य याच्याच दृष्टीला लाभले आहे. पहा ! श्रीकृष्ण अर्जुनाच्या बोलण्याचे लाड कसे पुरवीत आहेत ! १७१. अर्जुन रागावला की कृष्ण निवांतपणें सहन करतात. अर्जुन रुसला म्हणजे देव त्याची समजूत करीत असतात. एकूण देवाला अर्जुनाचे आश्चर्य-कारक वेड लागले आहे. १७२. सहज विचार करून पाहिले तर, विषयाला जिंकूनच जन्माला आलेले शुकादिक खरे खरे पुरुष, ते भगवंताच्या केवळ वैषयिक लीलांचेच वर्णन करणारे स्तुति-पाठक झाले. १७३. योगी ज्यांचे सुख समाधीतच भोगतात, असा हा योग्यांच्या समाधीत भोगण्याचे ऐश्वर्य असून, तो अर्जुनाच्या अगदी आधीन झाला आहे. याकरिता राजा धृतराष्ट्रा, माझे मन आश्चर्य करते. १७४. तसेच संजय म्हणतो, कौरवांच्या राजा (धृतराष्ट्रा), याच्यात आश्चर्य ते काय ? कृष्ण ज्याचा स्वीकार करतात, त्याचा असा भाग्योदय होतो. १७५. म्हणून 'अर्जुना, ज्या दृष्टीने, तू संपूर्ण विश्वरूप पाहाशील, ती दृष्टी मी तुला देतो' असा तो देवांचा राजा (श्रीकृष्ण परमात्मा) म्हणाला. १७६. अशी अक्षरे भगवंताच्या मुखातून निघतात न निघतात, तोच अज्ञानांधकार एकदम जावयास लागला. १७७. ती अक्षरे नसून ब्रह्म-साम्राज्याला प्रकाशित करणाऱ्या ज्ञानरूपी ज्योतीच अर्जुनाकरिता कृष्णाने उजळल्या, असे समजा. १७८. मग अर्जुनाच्या ठिकाणी दिव्य दृष्टि उत्पन्न झाली व त्याच्या ज्ञानदृष्टीचे सामर्थ्य वाढले. याप्रमाणे श्रीकृष्ण परमात्म्यांनी आपला ऐश्वर्ययोग दाखविला. १७९. हे जे सर्व अवतार, ते ज्या विश्वस्वरूपी समुद्रावरील लाटा आहेत आणि ज्या विश्वस्वरूपी किरणांमुळे विश्व हे मृगजळ भासते, १८०. ज्या योग्य व अनादि भूमिकेवर हे स्थावरजंगमाचे चित्र उमटते, ते आपले विश्वरूप कृष्णांनी अर्जुनाला (आपल्या ठिकाणी) दाखविले. १८१. पूर्वी बाळपणी जेव्हां एका वेळेस या श्रीकृष्णांनी माती खाल्ली होती, तेव्हां यशोदेने त्यास रागावून हाताने धरले. १८२. नंतर त्या वेळी भीत भीत जसे कांही तोंडातील (मातीचा) झाडा देण्याच्या निमित्ताने श्रीकृष्णांनी यशोदेला विस्तारासह-चौदाहि लोक आपल्या मुखात दाखविले; १८३. अथवा (तपश्चर्या करीत असतांना ध्रुवाच्यापुढे भगवान् प्रगट झाल्यावर ध्रुवाच्या मनात भगवंताची स्तुति करावी असे आले; पण ती कशी करावी हे त्यास कळेना (तेव्हां) मधुवनामध्ये भगवंतांनी आपला शंख त्याच्या गालास लावला तेव्हां वेदांचीहि बुद्धि जेथे कुंठित होते, ते तो बोलावयास लागला, १८४. (संजय म्हणतो), राजा धृतराष्ट्रा, श्रीकृष्णाने अर्जुनावर त्याप्रमाणे अनुग्रह केला. त्यामुळे आता माया कोणीकडे आहे, ही भाषा देखील तो जाणेनासा झाला. १८५. एकदम भगवंताच्या स्वरूपऐश्वर्याचे तेज प्रकट झाले. त्यामुळे जसे कल्पांताच्या वेळी सर्व जलमय होते, त्याप्रमाणे अर्जुनाला त्या वेळी सर्व चमत्कारमय झाले आणि आश्चर्याच्या गर्दीत त्याचे चित्त बुडून गेले. १८६. ज्याप्रमाणे ब्रह्मलोकापर्यंत व्यापलेल्या उदकात एकटाच मार्कंडेय ऋषि पोहत होता, त्याप्रमाणे विश्वरूपरूपी आश्चर्यात अर्जुन लोळू लागला. १८७. अर्जुन म्हणाला, एवढे मोठे येथे आकाश होते, ते कोण कोठे घेऊन गेला ? ते स्थावर जंगम पदार्थ व महाभूते कोठे गेली ? १८८. पूर्वादि दिशांचे मागमूसहि राहिले नाहीत. वर, खाली हे कोण जाणे कोठे गेले ? जागे झाल्यावर ज्याप्रमाणे स्वप्न नाहीसे होते, त्याप्रमाणे सृष्टीचा आकारहि नाहीसा झाला. १८९. अथवा सूर्याच्या तेजाच्या सामर्थ्याने चंद्रासह सर्व नक्षत्रांचा समुदाय लोपून जातो, त्याप्रमाणे ह्या विश्वरूपाने ही सृष्टीची रचना गिळून टाकली. १९०. तेव्हां मनाला मनपण स्फुरेनासे झाले. (मनाचे संकल्पविकल्प करणे बंद झाले.) तसेच बुद्धि आपण आपल्याला सावरेनाशी झाली. (बुद्धि कोणत्याहि गोष्टीविषयी निश्चय करीनाशी झाली.) आणि इंद्रियांच्या वृत्ति (आश्चर्याने चकित होऊन) माधारी परतून हृदयात

तेव्हां मनासी मनपण न स्फुरे। बुद्धि आपणपें न सांवरे। इंद्रियांचे रश्मी माघारे। हृदयवरी भरले ॥ ९१ ॥ तेथ ताटस्थ्या ताटस्थ्य पडिलें। टकासी टक लागले। जैसें मोहनास्त्र घातलें। विचारजातां ॥ ९२ ॥ तैसा विस्मितु पाहे कोडें। तंव पुढां होतें चतुर्भुज रूपडें। तेंचि नानारूप चहूंकडे। मांडोनि ठेलें ॥ ९३ ॥ जैसे वर्षाकाळींचें मेघौडें। कां महाप्रळयींचें तेज वाढे। तैसें आपणेनवीण कवणीकडे। नेदीचि उरों ॥ ९४ ॥ प्रथम स्वरूप-समाधान। पावोनि ठेला अर्जुन। सवेचि उघडी लोचन। तंव विश्वरूप देखे ॥ ९५ ॥ इहींचि दोहीं डोळां। पाहावें विश्वरूपा सकळा। तोहि श्रीकृष्णें सोहळा। पुरविला ऐसा ॥ ९६ ॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम्। अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम्॥ १० ॥

मग तेथ सैंघ देखे वदनें। जैसीं रमानायकाचीं राजभुवनें। नाना प्रगटलीं निधानें। लावण्यश्रियेचीं ॥ ९७ ॥ कीं आनंदाचीं वनें सासिन्नलीं। जैसी सौंदर्या राणीव जोडली। तैसीं मनोहरें देखिलीं। हरीचीं वक्त्रें तेणें ॥ ९८ ॥ तयांही माजीं एकैकें। सावियाचि भयानकें। काळरात्रीचीं कटकें। उठावलीं जैसीं ॥ ९९ ॥ कीं यें मृत्यूसीचि मुखें जाहलीं। हो कां जे भयाचीं दुर्गें पन्नासिलीं। कीं महाकुंडें उघडलीं। प्रळयानळाचीं ॥ २०० ॥ तैसीं अद्भुतें भयासुरें। तेथ वदनें देखिलीं वीरें। आणिकें असाधारणें साळंकारें। सौम्यें बहुतें ॥ १ ॥ पैं ज्ञानदृष्टीचेनि अवलोकें। परि वदनांचा शेवटू न टके। मग लोचन ते कवतिकें। लागला पाहों ॥ २ ॥ तंव नानावर्णें कमळंवनें। कीं विकासिलीं तैसें अर्जुनें। डोळे देखिले पालिंगनें। आदित्यांचीं ॥ ३ ॥ तेथेंचि कृष्णमेघाचिया दाटी- । माजीं कल्पांत विजूंचिया स्फुटी। तैसिया वन्हि पिंगळा दिठी। भ्रूभंगातळी ॥ ४ ॥ हें एकैक आश्चर्य पाहतां। तिये एकेचि रूपीं पांडुसुता। दर्शनाची अनेकता। प्रतिफळली ॥ ५ ॥ मग म्हणे चरण ते कवणेकडे। केउते मुकुट कें दोर्दंडें। ऐसी वाढविताहे कोडें। चाड देखावयाची ॥ ६ ॥ तेथ भाग्यनिधि पार्था। कां विफलत्व होईल मनोरथा। काय पिनाकपाणीचां भातां। वायकांडीं आहाती ॥ ७ ॥ ना तरी चतुराननाचिये वाचे। आहाती लटिकिया अक्षरांचे सांचे। म्हणोनि साद्यंतपण अपारांचें। देखिलें तेणें ॥ ८ ॥ जयाची सोय वेदा नाकळे। तयाचे सकळावयव एकेचि वेळे। अर्जुनाचे दोन्ही डोळे। भोगिते जाहले ॥ ९ ॥ चरणौनि मुकुटवरी। देखत विश्वरूपाची थोरी।

साठवल्या (इंद्रियवृत्ति अंतर्मुख झाल्या). १९१. त्या स्थितीत स्तब्धपणाला स्तब्धता प्राप्त झाली आणि एकाग्रतेस एकाग्रता आली. जणूकाय ज्ञानमात्राला मोहन अस्त्रच घातले ! १९२. याप्रमाणे चकित होऊन तो कौतुकाने पाहू लागला, तो पुढे जे चार भुजांचे स्वरूप होते तेच अनेक रूपे घेऊन चारहि बाजूंना नटून राहिले. १९३. ज्याप्रमाणे वर्षाऋतूत येणारे मेघ किंवा महाप्रळयाच्या वेळचे तेज, ही पसरून जिकडे तिकडे व्यापतात, त्याप्रमाणे आपल्या स्वरूपाशिवाय (त्या विश्वरूपाने) कोणतीहि जागा शिल्लक ठेवली नाही. १९४. (दिलेल्या दिव्य दृष्टीने) विश्वरूप पाहिल्याबरोबर प्रथम त्याला समाधान प्राप्त झाले (व त्याने डोळे मिटून घेतले आणि पुन्हा) लगेच डोळे उघडून पाहातो तो विश्वरूप त्याच्या दृष्टीस पडले. १९५. याच दोन्ही डोळ्यांनी सर्व विश्वरूप पाहावे, अशी त्याची इच्छा होती. त्या इच्छेचा लळा श्रीकृष्णांनी याप्रमाणे पुरविला. १९६.

ज्यामध्ये अनेक मुखे व डोळे होते, ज्यामध्ये अनेक आश्चर्यकारक देखावे होते, अनेक दिव्य अलंकारांनी युक्त, अनेक दिव्य आयुधे धारण केलेले हात, १०.

मग तेथे त्याने अनेक मुखे पाहिली, ती मुखे (जणू काय) लक्ष्मीकांत श्रीकृष्ण यांच्या राज-मंदिरासारखी होती; अथवा सौंदर्यलक्ष्मीची प्रगट झालेली भांडारेच होती. १९७. किंवा आनंदाचे बगीचेच बहराला आलेले, किंवा जणू काय सौंदर्याला राज्य प्राप्त झाले; तशी त्याने मन हरण करणारी श्रीकृष्णाची मुखे पाहिली. १९८. त्यात देखील कित्येक मुखे जणू काय प्रळयरात्रीच्या सैन्याने उठाव केला आहे, अशी सहजच भयंकर होती, १९९. किंवा ही मृत्यूलाच तोंडे उत्पन्न झालेली आहेत, अथवा जणू काय भयाचे किल्लेच रचलेले आहेत, अथवा प्रळयाग्नीची महाकुंडेच उघडलेली आहेत; २००. तशी अद्‌भुत व भयंकर मुखे शूर अर्जुनाने तेथे (विश्वरूपात) पाहिली. आणखी किती एक निरूपम अलंकारयुक्त अशी मुखे पाहिली व पुष्कळ सौम्य मुखे पाहिली. २०१. अर्जुनाने ती मुखे ज्ञानदृष्टीने पाहिली परंतु मुखांचा अंत लागेना; म्हणून मुखे पाहणे सोडून देऊन, तो मग कौतुकाने (विश्वरूपाचे) डोळे पाहू लागला. २०२. तेव्हां जणू काय, अनेक रंगांच्या कमळांचे बाग प्रफुल्लित झाले आहेत, तसे (विस्तृत व तेजाने) सूर्याच्या समुदायासारखे डोळे अर्जुनाने पाहिले. २०३. डोळे पाहात होता, तेथेच काळ्या मेघांच्या गर्दीमध्ये प्रळयकाळची वीज चमकावी, तशा अग्नीने पिंगट झालेल्या दृष्टि, चढवलेल्या भिवयांच्याखाली त्याने पाहिल्या. २०४. हे एक एक आश्चर्य पाहात असता, अर्जुनाला त्या एकाच विश्वरूपामध्ये दर्शनाची अनेकता फलद्रूप झाली. २०५. मग अर्जुन म्हणाला, विश्वरूपाचे पाय कोणीकडे आहेत ? मुकुट कोठे आहे ? व त्या बळकट भुजा कोठे आहेत ? अशी कौतुकाने तो पाहाण्याची इच्छा वाढवीत आहे. २०६. तेथे अर्जुन दैवांचा ठेवा असल्याने त्याची इच्छा व्यर्थ का होईल ? पिनाक नांवाचे धनुष्य हातात असलेल्या शंकराच्या भात्यामध्ये निष्फळ बाण असतात काय ? २०७. अथवा ब्रह्मदेवाच्या जिव्हेवर खोट्या अक्षरांचे ठसे असतात काय ? म्हणून अर्जुनाने अमर्याद विश्वाचा आदि व अंत पाहिला. २०८. ज्या विश्वरूपाचा मार्ग वेदाला कळत नाही, त्या विश्वरूपाची सर्व अंगे अर्जुनाच्या दोन्ही डोळ्यांनी एकाच वेळी पूर्णपणे पाहिली. २०९. जे विश्वरूप अनेक प्रकारच्या रत्नांच्या अलंकारांनी शोभत होते, त्या

जे नाना रत्न अलंकारीं । मिरवत असे ॥ २१० ॥ परब्रह्म आपुलेनि आंगें । ल्यावया आपणचि जाहला अनेगें । तियें लेणीं मी सांगें । काइसया-सारिखीं ॥ ११ ॥ जिये प्रभेचिये झळाळा । उजाळू चंद्रादित्यमंडळा । जे महातेजाचा जिव्हाळा । जेणें विश्व प्रकटे ॥ १२ ॥ तो दिव्यतेज शृंगारु । कोणाचिये मतीसी होय गोचरु । देव आपणपेंचि लेइले ऐसें वीरु । देखत असे ॥ १३ ॥ आपण आंग आपण अलंकार । आपण हात आपण हातियेर । आपण जीव आपण शरीर । देखे चराचर कोंदलें देवें ॥ १४ ॥ मग तेथेंचि ज्ञानाचां डोळां । पहात करपल्लवां जंव सरळा । तंव तोडित कल्पांतीचिया ज्वाळा । तैसीं शस्त्रें झळकत देखे ॥ १५ ॥ जयांचिया किरणांचेनि निखरेपणें । नक्षत्रांचे होत फुटाणे । तेजें खिरडला वन्हि म्हणे । समुद्रीं रिघों ॥ १६ ॥ मग काळकूट कल्लोळीं कवळिलें । नाना महाविजूंचे दांग उमटले । तैसे अपार कर देखिले । उदितायुधीं ॥ १७ ॥

दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनम् । सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

कीं भेणें तेथूनि काढिली दिठी । मग कंठमुगुट पहातसे किरीटी । तंव सुरतरूंची सृष्टी । जयापासोनि का जाहली ॥ १८ ॥ जियें महासिद्धींचीं मूळपीठें । शिणली कमळा जेथ वावटे । तैसीं कुसुमें अति चोखटें । तुरंबिलीं देखिलीं ॥ १९ ॥ मुगुटावरी स्तबक । ठायीं ठायीं पूजाबंध अनेक । कंठीं रुळताति अलौकिक । माळादंड ॥ २२० ॥ स्वर्गी सूर्यतेज वेढिलें । जैसें पंधरेनें मेरूतें मढिलें । तैसें नितंबावरी गाढिलें । पीतांबरु झळके ॥ २१ ॥ श्रीमहादेवो कापुरें उटिला । कां कैलासु पारदें डवरिला । नाना क्षीरोदकें पांघरविला । क्षीरार्णवो जैसा ॥ २२ ॥ जैसी चंद्रमयाची घडी उपलविली । मग गगनाकरवीं बुंथी घालविली । तैसी चंदनपिंजरी देखिली । सर्वांगीं तेणें ॥ २३ ॥ जेणें स्वप्रकाशा कांती चढे । ब्रह्मानंदाचा निदाघु मोडे । जयाचेनि सौरभ्यें जीवित जोडे । वेदवतीये ॥ २४ ॥ जयाचे निर्लेप अनुलेपु करी । जे अनंगुही सर्वांगीं धरी । तया सुगंधाची थोरी । कवण वानी ॥ २५ ॥ ऐसी एकैक शृंगारशोभा । पाहतां अर्जुन जातसे क्षोभा । तेवींचि देवो बैसला कीं उभा । का सेयांतु हें नेणवे ॥ २६ ॥ बाहेर दिठी उघडोनि पाहे । तरि आघवें मूर्तिमय देखतु जाये । मग आतां न पाहे म्हणोनि उगा राहे । तरी आंतुही तैसेंचि ॥ २७ ॥ अनावरें मुखें समोर देखे । तयाभेणें पाठीमोरा जंव ठाके ।

विश्वरूपाचा विस्तार अर्जुन पायापासून मुकुटापर्यंत पाहू लागला. २१०. जे अनेक अलंकार देव (परब्रह्म) आपल्या अंगावर घालण्याकरिता आपण बनला, ते अलंकार कशासारखे आहेत म्हणून मी सांगू ? २११. ज्या प्रभेच्या कांतीने चंद्रसूर्यमंडळे प्रकाशित होतात व जी प्रभा महातेजाचे (प्रळयकाळच्या तेजाचे) जीवन आहे व ज्या प्रभेने विश्व दिसावयास लागते, २१२. तै दिव्य तेज असलेले अलंकार कोणाच्या बुद्धीस विषय होतील ? असे दागिने देवाने स्वतःच आपल्या अंगावर धारण केले आहेत, असे अर्जुनानें पाहिले. २१३. देव आपणच अवयव, आपणच दागिने, आपणच हात, आपणच शस्त्र, आपणच जीव व आपणच देह वगैरे सर्व बनले होते. फार काय सांगावे ! सर्व स्थावर जंगमात्मक विश्व देवानेच भरले आहे असे अर्जुनाने पाहिले. २१४. मग तेथे (विश्वरूपात) ज्ञानदृष्टीने अर्जुन जेव्हां हाताचे सरळ पंजे पाहू लागला, तेव्हां तेथे त्या हाताच्या पंजात प्रळयकाळच्या अग्नीच्या ज्वाळांना तोडणारी शस्त्रें झळकत असलेली त्याने पाहिली. २१५. ज्यांच्या (शस्त्रांच्या) किरणांच्या प्रखरपणाने मागे सरलेला अग्नि 'समुद्रात प्रवेश करावा' असे म्हणावयास लागला. २१६. मग काळकूट विषाच्या (जणू काय) लाटाच बनल्या आहेत अथवा प्रळयकाळच्या विजेचे अरण्यच प्रगट झाले आहे, तसे उगारलेल्या शस्त्रांसहित अगणित हात (त्याने) पाहिले. २१७.

दिव्य पुष्पे व वस्त्रे धारण केलेले, दिव्य गंधांची ज्यास उटी केली होती, सर्व आश्चर्यांनीं युक्त, अनंत, सर्वतोमुख व दिव्य स्वरूप असलेला असा (देव अर्जुनाने पाहिला). ११

त्या हातातील असंख्य शस्त्रांच्या भयाने तेथून दृष्टि काढून, मग जेव्हां अर्जुन कंठ व मुकुट पाहावयास लागला तेव्हां कल्पतरूची सृष्टि ज्यापासून उत्पन्न झाली, २१८. जी फुले महासिद्धीची मूळस्थानें (आहेत) व श्रम पावलेली लक्ष्मी जेथे विश्रांति पावते, अशी अतिशुद्ध फुले मस्तकावर धारण केलेली त्याने पाहिली. २१९. मुकुटावर फुलांचे घोस होते; मस्तकावर ठिकठिकाणी निरनिराळ्या पूजा बांधलेल्या होत्या आणि गळ्यात फुलांचे अवर्णनीय हार शोभत होते. २२०. स्वर्गाने जसे सूर्यतेज नेसावे, किंवा जसे मेरुपर्वताला सोन्याने मढवावे, त्याप्रमाणे कमरेच्या खालच्या भागावर कसलेला पीतांबर चमकत होता. २२१. श्रीशंकराला जशी कापराची उटी लावावी, अथवा कैलासास जसा पाऱ्याचा लेप द्यावा, अथवा क्षीरसमुद्राला जसे क्षीरोदकाचे पांघरुण घालावे, २२२. ज्याप्रमाणे चंद्राची घडी उकलून मग त्याचे पांघरुण आकाशाकडून घेववावे, त्याप्रमाणे पांढरी शुभ्र चंदनाची उटी विश्वरूपाच्या सर्व शरीरावर त्याने पाहिली. २२३. ज्याच्या योगाने स्वरूपप्रकाशाला तेज चढते व ब्रह्मानंदाची उष्णता नाहीशी होते आणि ज्याच्या सुवासाने पृथ्वीला अस्तित्व प्राप्त होते; २२४. ज्या चंदनाची उटी ब्रह्महि आपल्या अंगास लावते व मदन देखील ज्यास आपल्या सर्व अंगावर धारण करतो, त्या चंदनाच्या सुगंधाची थोरवी कोण वर्णन करील ? २२५. अशी एक एक शृंगाराची शोभा पाहात असता, अर्जुन भांबावला, त्याचप्रमाणे देव बसले आहेत, की उभे आहेत, की निजले आहेत हे त्यास कळेना. २२६. दृष्टि उघडून तो बाहेर पाहू लागला, तरी सर्वच विश्वरूपमय आहे असे त्यास दिसू लागले. मग आता मी काही पाहाणार नाही, असा निश्चय करून त्याने डोळे मिटून घेतले; तरी आतहि त्याला तसेच विश्वरूप दिसले. २२७. अर्जुन आपल्यासमोर अगणित मुखे पाहात होता. त्यांच्या भयाने जेव्हां तो त्याच्याकडे पाठ करून उभा राहिला, तेव्हां

तंव तयाहीकडे श्रीमुखें । करचरण तैसेचि ॥ २८ ॥ अहो पाहतां कीर प्रतिभासे । एथ कांहीं नवलावो काइ असे । परि न पाहतांही दिसे । चोज आइका ॥ २९ ॥ कैसें अनुग्रहाचें करणें । पार्थाचें पाहणें आणि न पाहणें । तयाहीसकट नारायणें । व्यापूनि घातलें ॥ २३० ॥ म्हणोनि आश्चर्याचां पुरीं एकीं । पडिला ठायेंठाव थडी ठाकी । तंव चमत्काराचिये आणिकीं । महार्णवीं पडे ॥ ३१ ॥ ऐसा अर्जुनु असाधारणें । आपुलिया दर्शनाचेनि विंदाणें । कवळूनि घेतला तेणें । अनंतरूपें ॥ ३२ ॥ तो विश्वतोमुख स्वभावें । आणि तेंचि दाखवावयालागीं पांडवें । प्रार्थिला आतां आघवें । होऊनि ठेला ॥ ३३ ॥ आणि दीपें कां सूर्यें प्रगटे । अथवा निमुटलिया देखावेंचि खुंटे । तैसी दिठि नव्हे जे वैकुंठें । दिधली आहे ॥ ३४ ॥ म्हणोनि किरीटीसि दोहीं परी । तें देखणें देखे आंधारीं । हें संजयो हस्तिनापुरीं । सांगतसे राया ॥ ३५ ॥ म्हणे किंबहुना अवधारिलें । पार्थें विश्वरूप देखिलें । नाना आभरणीं भरलें । विश्वतोमुख ॥ ३६ ॥

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता । यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

तिये अंगप्रभेचा देवा । नवलावो काइसयासारिखा सांगावा । कल्पांतीं एकुचि मेळावा । द्वादशादित्यांचा होय ॥ ३७ ॥ तैसे ते दिव्यसूर्य सहस्रवरी । जरी उदयजती कां एकेचि अवसरीं । तऱ्ही तया तेजाची थोरी । उपमूं न ये ॥ ३८ ॥ आघवयाचि विजूंचा मेळावा कीजे । आणि प्रळयाग्नीची सर्व सामग्री आणिजे । तेवींचि दशकुही मेळविजे । महातेजांचा ॥ ३९ ॥ तऱ्ही तिये अंगप्रभेचेनि पाडें । हें तेज कांहीं कांहीं होईल थोडें । आणि तया ऐसें कीर चोखडें । त्रिशुद्धी नोहे ॥ २४० ॥ ऐसें माहात्मया हरीचें सहज । फांकतसे सर्वांगींचें तेज । ते मुनिकृपा जी मज । दृष्ट जाहलें ॥ ४१ ॥

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा । अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा ॥ १३ ॥

आणि तिये विश्वरूपीं एकीकडे । जग आघवें आपुलेनि पवाडें । जैसें महोदधीमाजीं बुडबुडे । सिनाने दिसती ॥ ४२ ॥ कां आकाशीं गंधर्वनगर । भूतळीं पिपीलिका बांधे घर । नाना मेरूवरी सपूर । परमाणु बैसले ॥ ४३ ॥ विश्व आघवेंचि तयापरी । तया देवचक्रवर्तीचिया शरीरीं । अर्जुन तिये अवसरीं । देखता जाहला ॥ ४४ ॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः । प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलिरभाषत ॥ १४ ॥

तिकडेहि विश्वरूपाची मुखे, हात, पाय हे तसेच होते, (असे त्यास दिसले). २२८. अहो, पाहू लागले म्हणजे (खरोखर) दिसते, यात काही आश्चर्य आहे काय ? परंतु हे आश्चर्य ऐका की, या विश्वरूपाच्या बाबतीत डोळे मिटून घेतले असताहि विश्वरूप दिसत होते. २२९. प्रभूच्या कृपेची करणी कशी अद्‌भुत आहे पहा ! अर्जुनाचे पहाणे व न पहाणे हे सर्वच भगवंतांनी व्यापून टाकले. २३०. म्हणून आश्चर्याच्या एका पुरात पडला असता तो जो तात्काळ किनारा गाठी, तो आणखी दुसऱ्या चमत्काराच्या मोठ्या समुद्रात पडे. २३१. याप्रमाणे त्या अनंतरूपाने अर्जुनाला आपल्या अलौकिक दर्शनाच्या कौशल्याने व्यापून टाकले. २३२. तो श्रीकृष्ण परमात्मा स्वाभाविकरीत्या विश्वातोमुख आहे आणि तेच त्याने आपले स्वाभाविक रूप दाखवावे म्हणून अर्जुनाने प्रार्थना केली. म्हणून आता तो सर्व विश्वरूपाने बनून राहिला. २३३. आणि श्रीकृष्णांनी जी दृष्टि अर्जुनास दिली ती दिव्याच्या अथवा सूर्याच्या प्रकाशाने प्रगट होईल (तिला दिसेल), अथवा मिटली असता तिचे पाहण्याचेच बंद राहील, अशी नव्हती. २३४. म्हणून अर्जुनाला दोन्ही प्रकारांनी उजेडात अथवा अंधारात (म्हणजे डोळे उघडले तरी व मिटले तरी) ते विश्वरूप पाहावेच लागले. हे संजयाने हस्तिनापुरात राजा धृतराष्ट्राला सांगितले. २३५. संजय म्हणतो, फार काय सांगावे ? अर्जुनाने नाना प्रकारच्या अलंकारांनी भरलेले व ज्याला सर्व बाजूंनी मुखे आहेत असे विश्वरूप पाहिले, हे तुम्ही ऐकले काय ? २३६.

आकाशामध्ये सहस्रावधि सूर्यांची प्रभा जर एकदम उत्पन्न झाली तर, ती त्या महात्म्या (श्रीहरीच्या) प्रभेसारखी (कांहीशी) होईल. १२.

धृतराष्ट्र राजा, श्रीकृष्णाच्या त्या अंगकांतीची अथवा तेजाची अपूर्वता कशासारखी होती म्हणून सांगावी ? (पण कांही कल्पना करता यावी, म्हणून दृष्टांताने सांगण्याचा प्रयत्न करतो.) प्रळयकाळी बारा सूर्यांचा जो एकच मिलाफ होतो, २३७. तसे ते हजारो दिव्य सूर्य जर एकाच वेळेला उगवले तरी त्या (विश्वरूपाच्या) तेजाच्या प्रभावाच्या उपमेला ते (सूर्य) येणार नाहीत. २३८. सर्व विजांचा समुदाय एकत्र केला व प्रलयकाळच्या अग्नीची सर्व साहित्ये गोळा केली, तसेच दहाहि महातेजे एकत्र मिळविली; २३९. तथापि, सर्वांचे हे एकत्र केलेले तेज, त्या विश्वरूपाच्या अंगकांतीच्या बरोबरीला कांही अल्पस्वल्प मानाने आले तर येईल; पण त्यासारखे शुद्ध तर खास असणार नाही. २४०. याप्रमाणे महात्मा जे हरी, त्यांचे सर्व अंगीचे तेज (विश्वरूपाचे तेज) स्वाभाविक रीतीने फाकत होते. हे व्यासमुनींच्या कृपेने महाराज, मला दिसले. २४१.

त्या वेळी (देव, पितर, मनुष्य इत्यादि) अनेक (भिन्न) रूपांनी विभाग पावलेले (हे) सर्व जग, देवाधिदेवाच्या त्या शरीरामध्ये एका ठिकाणी स्थित, असे अर्जुनाने पाहिले. १३.

आणि त्या विश्वरूपामध्ये एका बाजूला सर्व जग आपल्या विस्तारासह आहे. ज्याप्रमाणे महासागरामध्ये बुडबुडे अलग अलग दिसतात; २४२. अथवा आकाशामध्ये गंधर्वनगर भासावे किंवा जमिनीवर मुंगीने घर बांधावे अथवा मेरु पर्वतावर सूक्ष्म परमाणु पसरलेले असावेत, २४३. त्याप्रमाणे सर्वच विश्व देवांमधील सार्वभौमाच्या त्या शरीरामध्ये (विश्वरूपात) त्या वेळेला अर्जुनाने पाहिले. २४४.

तेव्हां तो आश्चर्ययुक्त व रोमांचयुक्त झालेला अर्जुन देवासमोर मस्तक नमवून हात जोडून म्हणाला, १४.

तेथ एक विश्व एक आपण । ऐसें अळुमाळ होतें जें दुजेंपण । तेंही आटोनि गेलें अंतःकरण । विरालें सहसा ।। ४५ ।। आंतुला महानंदा चेइरें जाहलें । बाहेरि गात्रांचें बळ हारपोनि गेलें । आपाद पां गुंतलें । पुलकांचलें ।। ४६ ।। वार्षियें प्रथमदशे । वोहळलया शैलाचें सर्वांग जैसें । विरुढे कोमलांकुरीं तैसे । रोमांच आले ।। ४७ ।। शिवतला चंद्रकरीं । सोमकांतु द्रावो धरी । तैसिया स्वेदकणिका शरीरीं । दाटलिया ।। ४८ ।। माजीं सांपडलेनि अलिउळें । जळावरी कमळकळिका जेवीं आंदोळे । तेंवीं आंतुलिया सुखोर्मीचेनि बळें । बाहेरि कांपे ।। ४९ ।। कर्पूरकेळीचीं गर्भपुटें । उकलतां कापुराचेनि कोंदाटें । पुलिका गळती तेंवीं थेंबुटें । नेत्रोनि पडती ।। २५० ।। ऐसा सात्त्विकांही आठां भावां । परस्परें वर्ततसे हेवा । तेथ ब्रह्मानंदाची जीवा । राणीव फावली ।। ५१ ।। उदयलेनि सुधाकरें । जैसा भरलाचि समुद्र भरे । तैसा वेळोवेळां उर्मीभरें । उचंबळत असे ।। ५२ ।। तैसाचि तया सुखानुभवापाठीं । केला द्वैताचा सांभाळु दिठी । मग उससौनि किरीटी । वास पाहिली ।। ५३ ।। तेथ बैठला होता जिया सवा । तयाचिकडे मस्तक खालविला देवा । जोडूनि करसंपुट बरवा । बोलतु असे ।। ५४ ।।

अर्जुन उवाच : पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् ।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ।। १५ ।।

म्हणे जयजयाजि स्वामी । नवल कृपा केली तुम्हीं । जें हें विश्वरूप कीं आम्ही । प्राकृत देखों ।। ५५ ।। परि साचचि भलें केलें गोसाविया । मज परितोषु जाहला साविया । जी देखिलासि जो इया । सृष्टीसी तूं आश्रयो ।। ५६ ।। देवा मंदराचेनि अंगलगें । ठायीं ठायीं श्वापदांचीं दांगें । तैसीं इयें तुझां देहीं अनेगें । देखतसें भुवनें ।। ५७ ।। अहो आकाशाचिये खोळे । दिसती ग्रहगणांचीं कुळें । कां महावृक्षीं अविसाळें । पक्षिजातीचीं ।। ५८ ।। तयापरी श्रीहरी । तुझां विश्वात्मकीं इये शरीरीं । स्वर्गु देखतसें अवधारीं । सुरगणेंसीं ।। ५९ ।। प्रभु महाभूतांचें पंचक । येथ देखत आहे अनेक । आणि भूतग्राम एकेक । भूतसृष्टीचें ।। २६० ।। जी सत्यलोकु तुजमाजीं आहे । देखिला चतुराननु हा नोहे । आणि येरीकडे जंव पाहें । तंव कैलासुही दिसे ।। ६१ ।। श्रीमहादेव भवानियेशीं । तुझां दिसतसे एके अंशीं । आणि तूंतेंही गा हृषीकेशी । तुजमाजीं देखें ।। ६२ ।। पैं कश्यपादि ऋषिकुळें । इयें तुझां स्वरूपीं सकळें । देखतसें पाताळें । पन्नगेशीं ।। ६३ ।।

त्या वेळी आपण विश्वाला पाहणारा एक निराळा व विश्व (पाहाण्याचा विषय) एक निराळे, असे थोडेसे द्वैत होते, तेहि नाहीसे झाले व अंतःकरण एकदम (त्या विश्वरूपात) विरघळून गेले. २४५. अंतःकरणांत ब्रह्मानंद जागृत झाला. (त्यामुळे) बाहेर इंद्रिये ढिली पडली आणि मस्तकापासून पायांपर्यंत सर्व शरीरावर रोमांच उभे राहिले. २४६. पावसाळ्याच्या आरंभी पर्वताच्या अंगावरून पाणी वाहून गेल्यावर त्या पर्वतावर जसे कोवळे गवताचे अंकुर उत्पन्न होतात, तसे (अर्जुनाच्या सर्व शरीरावर) रोमांच आले. २४७. चंद्रकिरणांनी स्पर्श केलेला चंद्रकांतमणि जसा पाझरतो, त्याप्रमाणे त्याच्या (अर्जुनाच्या) सर्व अंगावर घामाचे दाट बिंदु आले. २४८. कमळाच्या कळीमध्ये भुंग्यांचा समुदाय सांपडल्यामुळे ती कळी जशी पाण्यावर इकडून तिकडे आदळते, त्याप्रमाणे अंतःकरणातील सुखाच्या लाटांच्या वेगाने बाहेर त्याचे सर्व अंग कांपत होते. २४९. कापराच्या विपुलतेने कापुर-केळीच्या गाभ्याची सोपटे उकलून त्यातून जसे एकामागून एक असे कापराचे कण गळतात त्याप्रमाणे त्याच्या डोळ्यातून आनंदाश्रू गळत होते. २५०. याप्रमाणे अष्टसात्त्विक भावात देखील एकमेकात चढाओढ लागली होती. त्या स्थितीत (अर्जुनाच्या) जीवाला ब्रह्मानंदाचे राज्य प्राप्त झाले. २५१. भरलेल्या समुद्रास चंद्रोदयाने जशा भरत्यावर भरत्या येतात, त्याप्रमाणे आनंदाच्या लहरींच्या वेगाने त्याचे अंतःकरण वेळोवेळी उचंबळत होते. २५२. तसेच त्या सुखाच्या अनुभवानंतर कृपादृष्टीने श्रीकृष्णाने द्वैताचा सांभाळ केला, (म्हणजे देव व भक्त असे वेगळेपण ठेवले); म्हणून मग अर्जुनाने दीर्घ श्वासोच्छ्वास सोडून श्रीकृष्णाकडे पाहिले. २५३. आपण ज्या बाजूकडे तोंड करून बसला होता, त्याच बाजूला अर्जुनाने आपले मस्तक लववून देवास नमस्कार केला व आपले दोन्ही हात जोडून चांगल्या रीतीने बोलावयास लागला. २५४.

हे देवा, तुझ्या देहामध्ये (सर्व) देव, त्याचप्रमाणें (स्थावरजंगमादि) भूतविशेषांचे सर्व समुदाय, कमलामध्ये असलेला ब्रह्मदेव, शंकर (आणि विष्णु), सर्व ऋषि आणि दिव्य नाग मी पाहात आहे. १५.

अर्जुन म्हणाला, हे प्रभो, तुमचा जयजयकार असो, आम्ही सामान्य असूनहि हे विश्वरूप पाहण्यास समर्थ झालो, ही तुम्ही अद्भुतच कृपा केली; २५५. पण महाराज, आपण खरोखर चांगले केलेत. तू ह्या सर्व सृष्टीला आश्रय आहेस असे पाहिले आणि सहजच मला समाधान वाटले. २५६. देवा, मंदरपर्वताच्या आश्रयाने ज्याप्रमाणे ठिकठिकाणी हिंस्र पशूंची अरण्ये असतात, त्याप्रमाणे ह्या तुझ्या शरीरावर मी अनंत लोक पाहात आहे. २५७. महाराज, आकाशाच्या खोळेत ग्रहसमुदायांचे मेळे दिसतात किंवा विस्तीर्ण वृक्षावर अनेक पक्ष्यांची घरटी असावीत; २५८. हे श्रीहरि, ऐक, त्याप्रमाणे तुझ्या ह्या विश्वरूप शरीराच्या ठिकाणी देवसमुदायासह मला स्वर्ग दिसत आहे. २५९. महाराज, आपल्या स्वरूपाच्या ठिकाणी पंचमहाभूतांच्या अनेक पंचकड्या मी पाहात आहे आणि एकेक भूत-सृष्टीतील प्राणिसमुदाय मी पाहात आहे. २६०. महाराज, सत्यलोक तुमच्या विश्वरूपात आहे, हा (मी) पाहिला. हा ब्रह्मदेव नव्हे काय ? आणि दुसरीकडे पाहातो तो कैलासहि दिसतो. २६१. पार्वतीसह श्रीशंकर तुझ्या एका भागात दिसत आहे आणि हे श्रीकृष्णा, तुला देखील तुझ्या या विश्वरूपामध्ये मी पाहात आहे. २६२. कश्यपादि ऋषींचे समुदाय, हे सर्व तुझ्या स्वरूपात दृष्टीस पडतात, त्याचप्रमाणे सर्पांसह सातहि पाताळे तुझ्या स्वरूपात दृष्टीस पडत आहेत. २६३. फार काय सांगावे ? हे त्रैलोक्याच्या राजा श्रीकृष्णा,

किंबहुना त्रैलोक्यपति । तुझिया एकेकाचि अवयवाचिये भिंती । इयें चतुर्दश-भुवनें चित्राकृती । अंकुरलीं जाणों ॥ ६४ ॥ आणि तेथिंचे जे जे लोक । ते चित्ररचना जी अनेक । ऐसें देखतसें अलौकिक । गांभीर्य तुझें ॥ ६५ ॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनंतरूपम् ।
नांतं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६ ॥

त्या दिव्यचक्षूंचेनि पैसें । चहुंकडे जंव पाहत असें । तंव दोर्दंडीं जैसें । आकाश कोंभैलें ॥ ६६ ॥ तैसे एकचि निरंतर । देवा देखतसें तुझे कर । करीत आघवेचि व्यापार । एकीं काळीं ॥ ६७ ॥ मग महाशून्याचेनि पैसारें । उघडलीं ब्रह्मकटाहाचि भांडारें । तैसीं देखतुसें अपारें । उदरें तुझीं ॥ ६८ ॥ जी सहस्रशीर्षयाचें देखिलें । कोडीवरी होताति एकि वेळें । कीं परब्रह्मचि वदनफळें । मोडोनि आलें ॥ ६९ ॥ तैसीं वक्त्रें जी जेउतीं तेउतीं । तुझीं देखतसें विश्वमूर्ती । आणि तयाचिपरि नेत्रपंक्ति । अनेका सैंघ ॥ २७० ॥ हें असो स्वर्ग पाताळ । कीं भूमी दिशा अंतराळ । हे विवक्षा ठेली सकळ । मूर्तिमय देखतसें ॥ ७१ ॥ तुजवीण एकादियाकडे । परमाणुहि एतुला कोडें । अवकाशु पाहतसें परि न सांपडे । ऐसें व्यापिलें तुवां ॥ ७२ ॥ इहीं नाना भूतीं सहितें । जेतुलीं सांठविलीं होतीं महाभूतें । तेतुलाहि पवाडु तुवां अनंतें । कोंदला देखतसें ॥ ७३ ॥ ऐसा कवणे ठायाहुनि तूं आलासी । एथ बैसलासि कीं उभा आहासि । आणि तूं कवणिये मायेचिये पोटीं होतासी । तुझें ठाण केवढें ॥ ७४ ॥ तुझें रूप वय कैसें । तुज पलिकडे काय असे । तूं काइसयावरी आहासि ऐसें । पाहिलें मियां ॥ ७५ ॥ तंव देखिलें जी आघवेंचि । तरि आतां तुज देवा ठावो तूंचि । तूं कवणाचा नव्हेसि ऐसाचि । अनादि आयता ॥ ७६ ॥ तूं उभा ना बैठा । दिघडु ना खुजटा । तुज तळीं वरी वैकुंठा । तूंचि आहासी ॥ ७७ ॥ तूं रूपें आपणयांचि ऐसा । देवा तुझी तूंचि वयसा । पाठीं पोट परेशा । तुझें तूं गा ॥ ७८ ॥ किंबहुना आतां । तुज तूंचि आघवें अनंता । हें पुढत पुढती पाहतां । देखिलें मियां ॥ ७९ ॥ परि या तुझिया रूपाआंतु । जी उणीव एक असें देखतु । जे आदि मध्य अंतु । तिन्हीं नाहीं ॥ २८० ॥ एऱ्हवीं गिंवसिलें आघवां ठायीं । परि सोय न लाहेचि कहीं । म्हणोनि त्रिशुद्धी हे नाहीं । तिन्ही एथ ॥ ८१ ॥ एवं आदिमध्यांतरहिता । विश्वेश्वरा अपरिमिता । तूं देखिलासि जी तत्त्वतां । विश्वरूपा ॥ ८२ ॥ तुज महामूर्तीचां आंगीं । उमटलिया पृथक् मूर्ती अनेगी ।

तुझ्या शरीरावरील एक एक भाग हीच कोणी भिंत, तिच्यावर हे चौदा लोक चित्राच्या आकृतीप्रमाणे स्पष्ट उमटलेले आहेत, असे वाटते. २६४. आणि त्या लोकातील जे जे प्राणी, तीच वेगवेगळी चितारलेली चित्रे होत. याप्रमाणे तुझी अलौकिक गंभीरता दृष्टीस पडत आहे. २६५.

हे विश्वेश्वरा, विश्वरूप कृष्णा, मी तुला अनेक हात, पोट, मुखे व नेत्र असलेला व अनंतरूपांनी सर्व ठिकाणी भरलेला असा पाहात आहे. तुझा आरंभ, मध्य अथवा अंत (यापैकी) मला (कांहीच) दिसत नाही. १६.

त्या दिव्य दृष्टीच्या बळापुढे मी जो चहूकडे पाहात आहे, तो बळकट भुजांच्या ठिकाणी जणू काय आकाश उत्पन्न झालेले दिसते. २६६. त्याचप्रमाणे देवा, एकटे तुझे हातच एका वेळी सर्व व्यापार निरंतर करीत आहेत, असे मी पाहातो. २६७. मग ब्रह्माच्या विस्ताराने जशी कांही ब्रह्मांडाची भांडारेच उघडावीत, तशी अमर्याद तुझी पोटे मी पाहातो. २६८. महाराज, आपली हजारो मस्तके आहेत, (असे जे आपले श्रुतीने वर्णन केले आहे) त्याचा अनुभव या विश्वरूपात एकाच वेळी कोटीपेक्षाहि अधिक वेळा मी घेतला. अथवा परब्रह्मच मुखरूपी फळांनी दाट भरून आले (असे दिसते). २६९. त्याप्रमाणे हे विश्वरूपी परमेश्वरा मी जिकडे तिकडे तुझी मुखे पाहात आहे आणि त्याचप्रमाणे डोळ्यांच्या अनेक पंक्तीच्या पंक्ति जिकडे तिकडे पाहात आहे. २७०. हे असो. हा स्वर्ग, हे पाताळ किंवा ही पृथ्वी, ह्या दिशा आणि हे आकाश असे बोलण्याची सोय राहिली नाही. सर्वच विश्वरूपाने भरलेले मी पाहात आहे. २७१. तुझ्याशिवाय एखाद्या बाजूला परमाणूएवढी तरी जागा सांपडेल म्हणून मी कौतुकाने शोधीत आहे, पण सांपडत नाही असे तू (सर्व) व्यापले आहेस. २७२. या नानाप्रकारच्या प्राण्यांसहित जितकी महाभूते साठविली होती, तितकाहि विस्तार, तू जो अनंत, त्या तुझ्याकडून पूर्ण भरलेला मी पाहात आहे. २७३. असा तू कोणत्या ठिकाणाहून आलास ? तू येथे बसलेला आहेस की उभा आहेस ? आणि तू कोणत्या आईच्या पोटात होतास ? तुझी आकृति तरी केवढी आहे ? २७४. तुझे रूप कसे, वय किती, तुझ्या पलीकडे काय आहे ? (आणि) तू कशावर बसलेला आहेस ? असे जेव्हां मी पाहू लागलो, २७५. तेव्हां महाराज, हे मी सर्वच विचार करून पाहिले. तर देवा, आता तुझे ठिकाण तूच आहेस. तू कोणाचा नाहीस; तर तू अनादि व स्वतःसिद्ध असाच आहेस. २७६. तू उभा नाहीस अथवा बसलेला नाहीस. तू मोठा (उंच) नाहीस अथवा ठेंगणा नाहीस; देवा, तुझ्या खाली व तुझ्यावर तूंच आहेस. २७७. तू रूपाने आपल्या-सारखाच आहेस. देवा, तुझे वय तूच आहेस व हे मायेच्या मालका, तुझी पाठ व पोट तूच आहेस. २७८. आता फार काय सांगावे ? हे अनंता, तुझे सर्व तूच आहेस, मी वारंवार विचार केल्यावर हेच मला कळले. २७९. परंतु या तुझ्या रूपात जो एक कमीपणा मी पाहात आहे तो हा की, तुझा आरंभ कोठे झाला, तुझा मध्य कोठे आहे व तुझा शेवट कोठे आहे, असे पाहू लागले असता हे तिन्ही तुझ्या ठिकाणी नाहीत. २८०. खरे म्हटले तर तुझ्या विश्वरूपी मी हे (आदि, मध्य, अंत) सर्व ठिकाणी शोधले; पण त्यांचा कोठेच पत्ता लागत नाहीं, म्हणून तुझ्या स्वरूपी हे तिन्ही निश्चयेकरून नाहीत. २८१. हे आरंभ, मध्ये व शेवट नसलेल्या अमर्याद त्रैलोक्यनायका, मी याप्रमाणे तुला विश्वरूपा खरोखरच पाहिले. २८२. तू जो विश्वरूप त्या तुझ्या शरीरावर अनेक निरनिराळ्या मूर्ति उमटलेल्या आहेत म्हणून नाना प्रकारची वस्त्रे अंगावर तू धारण केली आहेस असे

लेइलासि वानें परींचीं आंगीं । ऐसा आवडतु आहासी ।। ८३ ।। नाना पृथक् मूर्ती तिया द्रुमवेली । तुझां स्वरूपमहाचळीं । दिव्यालंकार फुलीं फळीं । सासिन्नलिया ।। ८४ ।। हो कां जे महोदधी तूं देवा । जाहलासि तरंगीं मूर्ती हेलावा । कीं तूं वृक्षु एक बरवा । मूर्तिफळीं फळलासि ।। ८५ ।। जी भूतीं भूतळ मांडिलें । जैसें नक्षत्रीं गगन गुढलें । तैसें मूर्तिमय भरलें । तुझें देखतसें रूप ।। ८६ ।। जी एकेकीचां अंगप्रांतीं । होय जाय हें त्रिजगती । एवढियाही तुझां आंगीं मूर्ती । कीं रोमां जालिया ।। ८७ ।। ऐसा पवाडु मांडूनि विश्वाचा । तूं कवण पां एथ कैचा । हें पाहिलें तंव आमुचा । सारथी तोचि तूं ।। ८८ ।। तरी मज पाहतां मुकुंदा । तूं ऐसाचि व्यापकु सर्वदा । भक्तानुग्रहें तया मुग्धा । रूपातें धरिसी ।। ८९ ।। कैसें चहूं भुजांचें सांवळें । पाहतां वोल्हावती मन डोळे । खेंव देऊं जाइजे तरि आकळे । दोहींचि बाहीं ।। २९० ।। ऐसी मूर्ति कोडिसवाणी कृपा । करूनि होसी विश्वरूपा । कीं आमुचियाचि दिठी सलेपा । जे सामान्यत्वें देखती ।। ९१ ।। तरी आतां दिठीचा विटाळु गेला । तुवां सहजें दिव्यचक्षू केला । म्हणोनि यथारूपें देखवला । महिमा तुझा ।। ९२ ।। परि मकरतुंडा मागिलेकडे । होतासि तोचि तूं एवढें । रूप जाहलासि हें फुडें । वोळखिलें मियां ।। ९३ ।।

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमंतम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ।। १७ ।।

नोहे तोचि हा शिरीं । मुकुट लेइलासि श्रीहरी । परि आतांचें तेज आणि थोरी । नवल कीं बहुवें ।। ९४ ।। तेंचि हें वरिलिये हातीं । चक्र परिजितया आयती । सांवरितासि विश्वमूर्ती । ते न मोडे खुण ।। ९५ ।। येरीकडे तेचि हे नोहे गदा । आणि तळिलिया दोनी भुजा निरायुधा । वागोरे सांवरावया गोविंदा । संसरिलिया ।। ९६ ।। आणि तेणेंचि वेगें सहसा । माझिया मनोरथासरिसा । जाहलासि विश्वरूपा विश्वेशा । म्हणोनि जाणें ।। ९७ ।। परि कायसें बा हें चोज । विस्मयो करावयाहि पवाडु नाहीं मज । चित्त होऊनि जात आहे निर्बुज । आश्चर्यें येणें ।। ९८ ।। हें एथ आथि कां येथ नाहीं । ऐसें श्वसोंही नये कांहीं । नवल अंगप्रभेची नवाई । कैसी कोंदली सैंघ ।। ९९ ।। एथचीही दिठी करपत । सूर्य खद्योतु तैसे हारपत । ऐसें तीव्रपण अद्भुत । तेजाचें यया ।। ३०० ।। हो कां जे महातेजाचां महार्णवीं । बुडोनि गेली सृष्टि आघवी । कीं युगांतविजूंचां पालवीं । झांकलें गगन ।। १ ।।

वाटते. २८३. अथवा दिव्य अलंकाररूप फळा-फुलांनी अगदी दाट भरून आलेल्या, अशा या अनेक प्रकारच्या मूर्तिरूप वृक्षवेली, तुझ्या या विश्वरूप महापर्वतावर उत्पन्न झालेल्या आहेत. २८४. अथवा हे परमेश्वरा, (तुझ्या स्वरूपावर दिसणारा) मूर्तिरूपी लाटांनी उसळणारा, असा तू मोठा समुद्र आहेस, किंवा तू एक चांगला वृक्ष असून मूर्तिरूपी फळांनी फळभारास आला आहेस. २८५. महाराज, प्राण्यांनी जसा पृथ्वीचा पृष्ठभाग व्यापलेला आहे किंवा आकाश जसे नक्षत्रांनी व्यापलेले आहे, त्याप्रमाणे तुझे स्वरूप मूर्तींनी भरलेले आहे असे मी पाहातो. २८६. महाराज, एका एका मूर्तीच्या अंगप्रदेशात हे त्रैलोक्य उत्पन्न होत आहे व लयाला जात आहे. अशा प्रचंड मूर्ति असूनहि त्या तुझ्या (विश्वरूपाच्या) शरीराच्या रोमांच्या ठिकाणी झाल्या आहेत. २८७. असा विश्वाचा पसारा मांडून तेथे तू कोण ? तू कसा ? असा विचार करून पाहिले तर आमचा जो सारथी, तोच तू आहेस. २८८. तर श्रीकृष्णा, विचार करून पाहिले तरी मला असे वाटते की, तू नेहमी असाच व्यापक स्वरूपाने असतोस, पण भक्तावर कृपा करण्याकरिता तू सुंदर सगुण अवतार घेतोस. २८९. (तुझे) श्यामसुंदर चतुर्भुज रूप असे आहे की, ज्याला पाहिले असता मन व डोळे शांत होतात व आलिंगन द्यावयास लागले तर दोन्ही हातांमध्ये कवटाळले जाते ! २९०. हे विश्वरूपा देवा, तुम्ही भक्तांवर कृपा करून असे सुंदर रूप बनता, परंतु आमच्याच दृष्टि मलीन आहेत, म्हणून त्या तुमच्या सगुण मूर्तीला सामान्यत्वाने पाहातात. २९१. तर आता तो दृष्टीचा दोष दूर झाला. (कारण) तू लीलेने मला ज्ञानदृष्टिवान् बनविलेस आणि म्हणूनच तुझा मोठेपणा जसा आहे तसा मी पाहू शकलो. २९२. परंतु मकरतुंडाच्या मागच्या बाजूला जो तू बसलेला होतास, तोच तू एवढे विश्वरूप बनला आहेस, हे मी पक्के जाणले. २९३.

मुकुट, गदा व (सुदर्शन) चक्र धारण करणारा, तेजाचा राशि, ज्याचे तेज सर्वत्र पसरले आहे, ज्याच्याकडे एकसारखे पाहणे (देखील) अशक्य आहे असा दीप्तिमान्, अग्नि व सूर्य यांच्या प्रभेसारखी ज्याची प्रभा सर्वत्र (पसरलेली) आहे असा व अमर्याद अशा तुला मी पाहात आहे. १७.

हे श्रीकृष्णा, तोच हा मुकुट आपल्या मस्तकावर धारण केला आहेस नव्हे काय ? परंतु त्याचे आताचे तेज आणि मोठेपणा हे कांही मोठे विलक्षण आहेत. २९४. हे विश्वमूर्ति देवा, तेच हे चक्र वरच्या हातात फिरविण्याच्या तयारीने तू सावरून धरीत आहेस; ती खूण नाहीशी झाली नाही, २९५. आणि दुसऱ्या हातात असलेली तीच ही गदा नव्हे काय ? आणि चक्र व गदा घेतलेल्या दोन्ही हातांच्या खालचे हात शस्त्रावाचून असून तेहि श्रीकृष्णा, घोड्यांचे लगाम सावरून धरण्याकरिता सरसावले नाहीत काय ? २९६. आणि याच आवेशाने मी आपली इच्छा प्रदर्शित केल्याबरोबर परमेश्वरा, तू एकाएकी विश्वरूप झालास, असे मी जाणतो. २९७. परंतु हे नवल कसले आहे ? मला आश्चर्य करावयालाहि अवकाश नाही. (कारण) या आश्चर्याने माझे चित्त गोंधळून जात आहे. २९८. हे विश्वरूप येथे आहे की नाही अशा विचाराने नुसता श्वाससुद्धा घेता येत नाही. काय अंगप्रभेचा चमत्कार आश्चर्यकारक आहे, की ती कशी एकसारखी दाट भरलेली आहे ! २९९. येथे (विश्वरूपाच्या तेजात) दृष्टि करपून जाते व सूर्य काजव्यासारखे या तेजात मावळून जातात; असे या तेजाचे तीव्रपण अद्भुत आहे. ३००. जणू काय, या महातेजाच्या महासमुद्रात सर्व सृष्टि बुडून गेली आहे ! अथवा आकाश तर प्रळयकाळच्या विजेच्या पदराने झाकून गेले आहे. ३०१. अथवा प्रळयकाळच्या

नातरी संहारतेजाचिया ज्वाळा । तोडोनि माचु बांधला अंतराळां । आतां दिव्य ज्ञानाचांहि डोळां । पाहवेना ॥ २ ॥ उजाळु अधिकाधिक बहुवसु । धडाडीत आहे अतिदासु । पडत दिव्यचक्षूंही त्रासु । न्याहाळितां ॥ ३ ॥ हो कां जे महाप्रळयींचा भडाडु । होता काळाग्निरुद्राचां ठायीं गूढु । तो तृतीयनयनाचा मढु । फुटला जैसा ॥ ४ ॥ तैसें पसरलेनि प्रकाशें । सैंघ पांचवनिया ज्वाळांचे वळसे । पडतां ब्रह्मकटाह कोळिसे । होत आहाती ॥ ५ ॥ ऐसा अद्भुत तेजोराशी । जन्मा नवल म्यां देखिलासी । नाहीं व्याप्ती आणि कांतीसी । पारु जी तुझिये ॥ ६ ॥

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

देवा तूं अक्षर । औटाविये मात्रेसि पर । श्रुती जयाचें घर । गिंवसीत आहाती ॥ ७ ॥ जें आकाराचें आयतन । जें विश्वनिक्षेपैकनिधान । तें अव्यय तूं गहन । अविनाश जी ॥ ८ ॥ तूं धर्माचा वोलावा । अनादिसिद्ध तूं नीच नवा । जाणें मी सदतिसावा । पुरुष विशेष तूं ॥ ९ ॥

अनादिमध्यांतमनंतवीर्यमनंतबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपंतम् ॥ १९ ॥

तूं आदिमध्यांतरहितु । स्वसामर्थ्ये तूं अनंतु । विश्वबाहु अपरिमितु । विश्वचरण तूं ॥ ३१० ॥ पैं चंद्रचंडांशुडोळां । दावितासि कोपप्रसाद लीळा । एकां रुससी तमाचां डोळां । एकां पाळितोसि कृपादृष्टी ॥ ११ ॥ जी एवंविधा तूंतें । मी देखतसें हें निरुतें । पेटलें प्रळयाग्नीचें उजितें । तैसें वक्त्र हें तुझें ॥ १२ ॥ वणिवेनि पेटले पर्वत । कवळूनि ज्वाळांचे उभड उठत । तैसी चाटीत दाढा दांत । जीभ लोळे ॥ १३ ॥ इये वदनींचिया उबा । आणि जी सर्वांगकांतीचिया प्रभा । विश्व तातलें अति क्षोभा । जात आहे ॥ १४ ॥

द्यावापृथिव्योरिदमंतरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥

कां जे भूर्लोक पाताळ । पृथिवी हन अंतराळ । अथवा दशदिशा समाकुळ । दिशाचक्र ॥ १५ ॥ तें आघवेंचि तुवां एकें । भरलें देखत आहे कौतुकें । परि गगनाहीसकट भयानकें । आप्लविजे जेवीं ॥ १६ ॥ नातरी अद्भुतरसाचां कल्लोळीं । जाहली चवदाही भुवनांसि कडियाळी । तैसें आश्चर्यचि मग मी आकळीं । काय एक ॥ १७ ॥ नावरे व्याप्ती हे

तेजाच्या ज्वाला तोडून त्यांचा आकाशात मांडव बांधला आहे. आता असे ते विश्वरूपाचे तेज दिव्य ज्ञानदृष्टीनेहि पाहावत नाही. ३०२. अधिकाधिक पुष्कळ प्रकाश अतिदाह करणारा असा पेटत आहे, म्हणून ते तेज पाहण्यास दिव्यचक्षूलाहि त्रास पडतो. ३०३. अथवा महाप्रळयकाळच्या अग्नीचा भडभडाट, जो कालाग्निनामक रुद्राच्या ठिकाणी गुप्त होता, तो ज्याप्रमाणे शंकराच्या तृतीय नेत्राची (अग्नीची) कळी उमलावी, त्याप्रमाणे पसरला आहे. ३०४. त्याप्रमाणे त्या पसरलेल्या प्रकाशामुळे पंचाग्नीच्या ज्वालांचे वेढे जिकडे तिकडे पडत असता; ब्रह्मांडाचे कोळसे होत आहेत. ३०५. अशा प्रकाशाच्या अपूर्व तेजाचा जणू काय राशीच, असे तुझे आश्चर्यकारक रूप माझ्या जन्मात आजच मी पाहिले. महाराज, आपल्या तेजाला व व्याप्तीला सीमा नाही. ३०६.

वेदांकडून जाणण्याला योग्य असे अविनाशी ब्रह्म तू आहेस. या विश्वाचा अखेरचा आश्रय तू आहेस; तू अव्यय व शाश्वत अशा धर्माचा रक्षण करणारा, सनातन पुरुष तू आहेस, असे मला वाटते. १८.

ज्याला आदि, मध्य व अंत नाही, ज्याच्या पराक्रमाला अंत नाही, ज्याचे हात अनंत आहेत, चंद्र, सूर्य ज्याचे डोळे आहेत, देवा, आपण परब्रह्म आहात, आपण (ॐकाराच्या) साडेतीन मात्रांच्या पलीकडे आहात व आपले ठिकाण वेद शोधीत आहेत. ३०७. जे आकारमात्रांचे घर, जे विश्वरूपी ठेव्याची एकच खाण, असे जे अविकार, गहन व अविनाश, ते महाराज, आपण आहात. ३०८. तूं धर्माचा जिव्हाळा आहेस. तू मूळचाच सिद्ध आहेस व नित्य नवा आहेस व तू छत्तीस तत्त्वांहून निराळा सदतिसावा अलौकिक पुरुष आहेस, असे मी जाणतो. ३०९.

दीप्तिमान् अग्नि ज्याचे मुख आहे व आपल्या तेजाने जो या विश्वाला (जणू काय) जाळून टाकीत आहे, अशा तुला मी पाहात आहे. १९.

तू आदि, मध्य व अंतरहित आहेस. स्वतः च्या सामर्थ्याने तू अनंत आहेस. तुला सर्व बाजूंनी असंख्य हात व पाय आहेत व तुझ्या स्वरूपाला मर्यादा नाही. ३१०. आणि चंद्र व सूर्य या तुझ्या डोळ्यांनी तू कोपाच्या व कृपेच्या लीला दाखवीत आहेस व कोणाचा कृपादृष्टीने सांभाळ करितोस. ३११. देवा, मी याप्रमाणे तुझे हे स्वरूप खरोखर पाहात आहे. पेटलेल्या प्रलयाच्या अग्नीचे तेज जसे असावे, तसे हे तुझे तोंड आहे. ३१२. वणव्याने चोहोकडून पर्वत पेटावेत, म्हणजे जसा ज्वालांचा भडका उठतो, त्याप्रमाणे दात व दाढा चाटीत असलेली जीभ लोळत आहे. ३१३. या तोंडाच्या उष्णतेने आणि सर्व शरीराच्या तेजाच्या प्रकाशाने संतप्त झालेलें विश्व अतिशय खवळलें आहे. ३१४.

स्वर्ग पृथ्वी यांच्यामधील हा (सर्व) प्रदेश (अंतरिक्ष) व सर्व दिशाहि तू एकाट्याने व्यापिल्या आहेस. हे विश्वरूपा, हे तुझे अद्भुत व उग्र रूप पाहून त्रैलोक्य भयाने व्याकुळ झाले आहे. २०.

किंवा जे भूलोक, पाताळ, पृथ्वी, अंतरिक्ष अथवा दहा दिशा व सर्व क्षितिज- ३१५. वर सांगितलेले ते सर्व तू एकाट्याने भरलेले आहे, हे मी कौतुकाने पाहात आहे; परंतु जसे एखाद्या भयंकर (वस्तूने) आकाशासुद्धा सर्व जग बुडवावे (तसे तुझ्या भयंकर स्वरूपाने वरील सर्व ठिकाणे व्यापलेली मी पाहातो). ३१६. अथवा ज्याप्रमाणे अद्भुत रसाच्या लाटांनी चौदाहि भुवनांना वेढा पडावा, त्याप्रमाणे ही अत्यंत आश्चर्यकारक गोष्ट आहे. मग मी कशाकशाचे आकलन करावे ? ३१७. तुझी (विश्वरूपाची) व्यापकता

असाधारण । न साहवे रूपाचें उग्रपण । सुख दूरी गेलें परी प्राण । विपायें धरी जग ।। १८ ।। देवा देखोनियां तूतें । नेणों कैसें आलें भयाचें भरितें । आतां दुःखकल्लोळीं झळंबतें । तिन्ही भुवनें ।। १९ ।। एऱ्हवीं तुज महात्मयाचें देखणें । तरि भयदुःखासि कां मेळवणें । परि हें सुख नव्हेचि जेणें गुणें । तें जाणवत आहे मज ।। ३२० ।। जंव तुझें रूप नोहे दिठें । तंव जगासि संसारिक गोमटें । आतां देखिलासि तरी विषयविटें । उपनला त्रासु ।। २१ ।। तेवींचि तूंतें देखिलियासाठीं । काइ सहसा तुज देवों येईल मिठी । आणि नेदीं तरी संकटीं । राहों केवीं ।। २२ ।। म्हणोनि मागां सरों तंव संसारु । आडवीत येतसे अनिवारु । आणि पुढां तूं तंव अनावरु । न येसि घेवों ।। २३ ।। ऐसा माझारिलीं सांकडां । बापुड्या त्रैलोक्याचा होतसे हुरडा । हा ध्वनि जी फुडा । चोजवला मज ।। २४ ।। जैसा आरंबळला आगीं । समुद्रा ये निवावयालागीं । तंव कल्लोळपाणियाचां तरंगीं । आगळा बिहे ।। २५ ।। तैसें या जगासि जाहलें । तूंतें देखोनि तळमळित ठेलें । यामाजीं पैल भले । ज्ञानसुरांचे मेळावे ।। २६ ।।

अमी हि त्वां सुरसंघा विशंति केचिद्भीताः प्रांजलयो गृणंति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः स्तुवंति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ।। २१ ।।

हे तुझेनि आंगिकें तेजें । जाळूनि सर्व कर्मांचीं बीजें । मिळत तुजआंतु निजें । सद्भावेंसीं ।। २७ ।। आणिक एक साविया भयभीरु । सर्वस्वें धरूनि तुझी मोहरु । तुज प्रार्थितातिः करु । जोडोनियां ।। २८ ।। देवा अविद्यार्णवीं पडिलों । जी विषयवागुरें आंतुडलों । स्वर्गसंसाराचां सांकडलों । दोन्हीं भागीं ।। २९ ।। ऐसा आमुचें सोडवणें । तुजवांचोनि कीजेल कवणें । तुज शरण गा सर्वप्राणें । म्हणत देवा ।। ३३० ।। आणि महर्षी अथवा सिद्ध । कां विद्याधरसमूह विविध । हे बोलत तुज स्वस्तिवाद । करिती स्तवन ।। ३१ ।।

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षंते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ।। २२ ।।

हे रुद्रादित्यांचे मेळावे । वसु हन साध्य आघवे । अश्विनौदेव विश्वेदेव विभवें । वायुही हे जी ।। ३२ ।। अवधारा अग्नि हन गंधर्व । पैल यक्षरक्षोगण सर्व । जी महेंद्रमुख्य देव । कां सिद्धादिक ।। ३३ ।। हे आघवेची आपुलां लोकीं । सोत्कंठित अवलोकीं । हे महामूर्ती दैविकी । पाहत

विलक्षण असल्यामुळे तुझे आकलन होत नाही व तुझ्या रूपाची प्रखरता सहन होत नाही. (यामुळे) सुख तर दूरच राहिले, परंतु जग आपले प्राण मोठ्या कष्टाने धरून राहिले आहे. ३१८. देवा, तुला पाहून भयाची भरती कशी आली हे कळत नाही. प्रस्तुत दुःखांच्या लाटात तिन्हीहि लोक गटांगळ्या खात आहेत. ३१९. सहज विचार करून पाहिले, तर तू जो महात्मा, त्याचे दर्शन झाले तर भय व दुःख यांचा योग कां व्हावा ? परंतु हे (विश्वरूपाचे दर्शन) सुखकारक ज्या कारणामुळे होत नाही, ते कारण मला (आता) कळून आले. ३२०. जोपर्यंत तुझे रूप दृष्टीस पडले नाही तोपर्यंत जगास विषयसुख चांगले वाटते; आता ज्या अर्थी तुझ्या स्वरूपाचे दर्शन झाले त्या अर्थी विषयाचा वीट आल्यामुळे कंटाळा उत्पन्न झालेला आहे. ३२१. त्याचप्रमाणे तुला पाहिल्याबरोबर तुला एकदम आलिंगन देता येईल काय ? बरे आलिंगन जर न द्यावे तर या संकटात कसे राहावे ? ३२२. म्हणून (तुला मिठी न देता) मागे सरावे, तर अनिवार असा हा जन्ममरणरूप संसार मागे सरण्याला आडवा येतो आणि पुढे असणारा तू तर अनावर असल्याकारणाने आकळता येत नाहीस. ३२३. याप्रमाणे मध्येच असलेल्या संकटात (सांपडलेल्या) बिचाऱ्या त्रैलोक्याचा हुरडा होत आहे, असा माझा खरोखर अभिप्राय झाला आहे. ३२४. जसा अग्नीने पोळलेला (मनुष्य) थंड होण्याकरिता समुद्राजवळ येतो, त्या वेळी खवळलेल्या पाण्याच्या लाटांनी जसा तो अधिकच भितो; ३२५. या जगाची तशी स्थिति झाली आहे. तुला पाहून (तुझ्या विश्वरूपाचे दर्शन झाल्यावर) ते तळमळत राहिले. यापैकी पलिकडे गेलेले, जे ज्ञानसंपन्न देवांचे चांगले समुदाय आहेत, ३२६.

हे देवांचे समुदाय तुझ्यामध्ये प्रवेश करीत आहेत; कोणी भयभीत होऊन हात जोडून (तुझे) स्तवन करीत आहेत; महर्षि व सिद्ध यांचे समुदाय 'स्वस्ति' असे म्हणून दीर्घ स्तोत्रांनी तुझी स्तुति करीत आहेत. २१.

हे ज्ञानसंपन्न देवांचे समुदाय तुझ्या अंगाच्या तेजाने सर्व कर्मांची बीजे (जी अज्ञान, वासना वगैरे ती) जाळून, आपल्या चांगल्या भावनेच्या जोरावर तुझ्या स्वरूपात मिळतात. ३२७. आणखी कित्येक, जे स्वभावतः भयभीत झालेले आहेत ते सर्व प्रकारांनी तुझ्या मार्गाचा आश्रय करून, हात जोडून, तुझी प्रार्थना करतात. ३२८. हे देवा, आम्ही अज्ञानरूपी समुद्रात पडलो आहोत, महाराज, विषयरूपी जाळ्यात गुंतलो आहोत व स्वर्ग आणि संसार या दोहोंच्या कचाटीत सांपडलो आहोत. ३२९. अशा आमची मुक्तता तुझ्यावाचून कोण करील ? देवा, आम्ही तुला सर्व प्राणांनी शरण आलो आहोत असे ते म्हणतात. ३३०. आणि महर्षि अथवा सिद्ध (कृतार्थ पुरुष) अथवा विद्याधरांचे नानाप्रकारचे समुदाय हे 'तुझे कल्याण असो' ! असे म्हणतात आणि स्तुति करतात. ३३१.

(एकादश) रुद्र, (द्वादश) आदित्य, (अष्ट) वसु, साध्य, विश्वेदेव, अश्विनीकुमार, वायु आणि पितर, गंधर्व, यक्ष, राक्षस व सिद्ध यांचे समुदाय सर्व विस्मययुक्त झालेले तुझ्याकडे पाहात आहेत. २२.

हे अकरा रुद्र आणि बारा आदित्य यांचे समुदाय आठ वसु व साध्य नांवाचे बारा देव हे सर्व, दोन अश्विनीकुमार, वैभवयुक्त विश्वेदेव आणि वायुदेवता देखील हे महाराज, ३३२. ऐका; अग्नि आणि गंधर्व, पलीकडे असलेले यक्षांचे व राक्षसांचे सर्व समुदाय; महाराज, इंद्र ज्यांमध्ये श्रेष्ठ आहे, असे देव आणि सिद्ध

आहाती ।। ३४ ।। मग पाहात पाहात प्रतिक्षणीं । विस्मित होऊनि अंतःकरणीं । करित निजमुकुटीं वोवाळणी । प्रभुजी तुज ।। ३५ ।। ते जय जय घोष कलरवें । स्वर्ग गाजविताती आघवे । ठेवित ललाटावरी बरवे । करसंपुट ।। ३६ ।। तिये विनयद्रुमाचिये आरवीं । सुरवाडली सात्त्विकांची माधवी । म्हणोनि करसंपुटपल्लवीं । तूं होतासि फळ ।। ३७ ।।

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाःप्रव्यथितास्तथाहम् ।। २३ ।।

जी लोचना भाग्य उदेलें । जीवा सुखाचें सुयाणें पाहलें । जे अगाध तुझें देखिलें । विश्वरूप इहीं ।। ३८ ।। हें लोकव्यापक रूपडें । पाहतां देवांही चवकु पडे । याचें सन्मुखपण जोडे । भलतयाकडुनी ।। ३९ ।। ऐसें एकचि परि विचित्रें । आणि भयानकें तेवींचि बहु वक्त्रें । बहुलोचन हे सशस्त्रें । अनंतभुजा ।। ३४० ।। हे अनंत चारु चरण । बहु उदर आणि नानावर्ण । कैसें प्रतिवदनीं मातलेपण । आवेशाचें ।। ४१ ।। हो कां जे महाकल्पाचां अंतीं । तवकलेनि यमें जेउततेउतीं । प्रळयाग्नीचीं उजिती । आंबुखिलीं जैसीं ।। ४२ ।। नातरी संहारत्रिपुरारीचीं यंत्रें । कीं प्रळयभैरवांचीं क्षेत्रें । नाना युगांतशक्तीचीं पात्रें । भूतखिचा वोढविलीं ।। ४३ ।। तैसीं जियेतियेकडे । तुझीं वक्त्रें जीं प्रचंडें । न समाती दरीमाजीं सिंहाडें । तैसें दांत दिसती रागीट ।। ४४ ।। जैसें काळरात्रीचेनि अंधारें । उल्हासत निघती संहारखेचरें । तैसिया वदनीं प्रळयरुधिरें । काटलिया दाढा ।। ४५ ।। हें असो काळें अवंतिलें रण । कां सर्वसंहारें मातलें मरण । तैसें अतिभिंगुळवाणेंपण । वदनीं तुझिये ।। ४६ ।। हे बापडी लोकसृष्टी । मोटकीये विपाइली दिठी । आणि दुःखकालिंदीचां तटीं । झाड होऊनि ठेली ।। ४७ ।। तुज महामृत्यूचां सागरीं । हे त्रैलोक्यजीविताची तरी । शोकदुर्वातलहरी । आंदोळत असे ।। ४८ ।। एथ कोपोनि जरी वैकुंठें । ऐसें हन म्हणिपैल अवचटें । जे तुज लोकांचें काइ वाटे । तूं ध्यानसुख हें भोगीं ।। ४९ ।। वरी जी लोकांचें कीर साधारण । वायां आड सूतसें वोडण । केवीं सहसा म्हणें प्राण । माझेचि कांपती ।। ३५० ।। ज्या मज संहाररुद्र वासिपे । ज्या मजभेणें मृत्यु लपे । तो मी अहाळबाहळीं कांपें । ऐसें तुवां केलें ।। ५१ ।। परि नवल बापा हे महामारी । इया नाम विश्वरूप जरी । हे भ्यासुरपणें हारी । भयासि आणी ।। ५२ ।।

आदिकरून, ३३३. हे सर्व आपापल्या लोकात उत्कंठेने आपली दिव्य मूर्ति पाहात आहेत, हे पहा. ३३४. मग पाहात पाहात प्रत्येक क्षणात मनामध्ये चकित होऊन, हे देवा, ते तुला आपल्या मुकुटाने ओवाळीत आहेत. ३३५. त्या 'जय जय' घोषाच्या मंजुळ शब्दाने ते सर्व स्वर्गामध्ये गजर करतात व आपले दोन्ही हात चांगले जोडून नमस्कार करतात. ३३६. त्या नम्रतारूपी वृक्षांच्या अरण्यामध्ये अष्टसात्त्विकभावेरूपी वसंत ऋतु अनुकूल झाला, म्हणून (त्यांच्या) करसंपुटरूपी पालवीला तू फल प्राप्त झाला आहेस. ३३७.

हे महाबाहो, अनंत मुखे व नेत्र असलेले, अनंत बाहू, मांड्या व पाय असलेले, अनंत उदरे असलेले, अनंत दाढांच्या योगे भीषण असलेले, तुझे प्रचंड रूप पाहून हे लोक व्याकुळ झाले आहेत; तसा मी देखील व्याकुळ झालो आहे. २३.

महाराज, यांनी जे तुझे अगाध विश्वरूप पाहिले, ते त्यांच्या डोळ्यांचे भाग्य उदयाला आले आहे; अथवा त्यांच्या जीवाला सुखाचा सुकाळ उगवला (प्राप्त झाला). ३३८. हे लोकांना व्यापणारे रूप पाहून देवांनाहि दचका पडतो. वाटेल तिकडून यास पाहिले असता, हा समोर असा वाटतो. ३३९. याप्रमाणे आपले एकच स्वरूप आहे, परंतु विचित्र आणि भयानक अशी त्याला अनेक मुखे, अनेक नेत्र व शस्त्र धारण केलेले असे अगणित हात आहेत. ३४०. या विश्वरूपास अगणित सुंदर पाय आहेत, अनेक पोटे आहेत आणि नाना प्रकारचे रंग आहेत व प्रत्येक मुखाच्या ठिकाणी क्षोभाचा मस्तपणा कसा आहे ! ३४१. अथवा महाप्रळयाच्या शेवटी दोर बांधलेल्या यमाने जशा कांही जिकडे तिकडे प्रळयाग्नीच्या आगट्याच पेटविल्या आहेत. ३४२. अथवा संहार करणाऱ्या श्रीशंकराचा तोफखाना किंवा प्रळयकाळच्या भैरवदेवांचे समुदाय उत्पन्न व्हावेत अगर भूतांच्या (प्राण्यांच्या) नाशासाठी युगांतशक्तीची पात्रे पुढे सरसावली आहेत, ३४३. त्याप्रमाणे जिकडे तिकडे तुझी प्रचंड तोंडे मावत नाहीत आणि दरीमध्ये जसे सिंह तसे तुझ्या मुखात दांत उग्र दिसतात. ३४४. प्रळयकाळच्या गडद रात्रीत नाश करणारी पिशाच्चे जशी उल्हासाने संचार करतात, त्याप्रमाणे प्रळयकाळच्या नाश पावणाऱ्या प्राण्यांच्या रक्ताने या मुखातील दाढा भरलेल्या आहेत. ३४५. हे असो, काळाने जसे काय युद्धास आमंत्रण करावे, अथवा सर्वांच्या संहारकाली जसे मरण माजून राहते त्याप्रमाणे तुझ्या मुखात अत्यंत भयानकपणा आहे. ३४६. त्या बिचाऱ्या त्रैलोक्यावर जेव्हां थोडीशी नजर टाकली, तेव्हां ते दुःखरूप कालिंदीच्या किनाऱ्यावर झाड बनून राहिले आहे (असे दिसले). ३४७. तू जो महामृत्युरूप समुद्र, त्यात ही त्रैलोक्याच्या जीविताची नौका शोकरूप प्रतिकूल वाऱ्याने उत्पन्न झालेल्या लाटांमुळे झोके खात आहे. ३४८. 'तुला या लोकांचे काय वाटते ? तू माझ्या या ध्यानाचे सुख भोग म्हणजे झाले !', अहो श्रीकृष्णा, असे जरी आपण आता एकाएकी रागावून बोललात तरी- ३४९. पण महाराज, माझ्याच जिवास भीतीने कंप सुटला आहे, असे मी एकदम कसे म्हणावे ? म्हणून जगाचे सर्व साधारण दुःख उगीच आडपडद्यासारखे खरोखर मध्ये केले आहे. ३५०. ज्या मला प्रळयकाळचा रुद्र (देखील) भितो, ज्या माझ्या भयाने मृत्यु लपून राहतो, असा जो मी, तो मी, या ठिकाणी भयाने फार कांपत आहे, असे तू केले आहेस, ३५१. परंतु हे पहा, ही महामारीच आहे आणि यालाच जर विश्वरूप म्हणावयाचे तर बापा, हे एक आश्चर्यच आहे. ही महामारी आपल्या विक्राळ स्वरूपाने (साक्षात) भयासहि माघार घ्यावयास लावते. ३५२.

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं ।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितांतरात्मा धृतिं न विंदामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥

ठेलीं महाकाळेंसि हटेंतटें । तैसीं कितीएकें मुखें रागिटें । इहीं वाढोनियां धाकुटें । आकाश केलें ॥ ५३ ॥ गगनाचेनि वाडपणें नाकळे । त्रिभुवनींचियाही वारिया न वेंटाळे । ययाचेनि वाफा आगी जळे । कैसे धडाडीत असे ॥ ५४ ॥ तेवींचि एकासारिखें एक नोहे । एथ वर्णावर्णाचा भेदु आहे । हो कां जे प्रळयीं सावावो लाहे । वन्ही ययाचा ॥ ५५ ॥ जयाचिये आंगींची दीप्ती येवढी । जे त्रैलोक्य कीजे राखोंडी । कीं तयाही तोंडें आणि तोंडीं । दांत दाढा ॥ ५६ ॥ कैसा वारया धनुर्वात चढला । समुद्र कीं महापुरीं पडिला । विषाग्नि मारा प्रवर्तला । वडवानळासी ॥ ५७ ॥ हळाहळ आगी पियालें । नवल मरण मारा पेटलें । तैसें संहारतेजा या जाहलें । वदन देखा ॥ ५८ ॥ परी कोणें मानें विशाळ । जैसें तुटिलिया अंतराळ । आकाशासि कव्हळ । पडोनि ठेलें ॥ ५९ ॥ नातरी काखे सूनि वसुंधरी । जैं हिरण्याक्षु रिगाला विवरीं । तैं उघडलें हाटकेश्वरीं । जेवीं पाताळकुहर ॥ ३६० ॥ तैसा वक्त्रांचा विकाशु । माजीं जिव्हांचा आगळाचि आवेशु । विश्व न पुरे म्हणोनि घांसु । न भरीचि कोडें ॥ ६१ ॥ आणि पाताळव्याळांचां फूत्कारीं । गरळज्वाळा लागती अंबरीं । तैसी पसरलिये वदनदरी- । माजीं हे जिव्हा ॥ ६२ ॥ काढूनि प्रळयविजूंचीं जुंबाडें । जैसे पन्नासिले गगनाचे हुडे । तैसे आवाळुवांवरी आंकडे । धगधगीत दाढांचे ॥ ६३ ॥ आणि ललाटपटाचिये खोळे । कैसे भयातें भेडवितातीं डोळे । हो कां जे महामृत्यूचे उमाळे । कडवसां राहिले ॥ ६४ ॥ ऐसें वाऊनि महाभयाचें भोज । एथ काय निपजवूं पाहतोसि काज । तें नेणें परी मज । मरणभय आलें ॥ ६५ ॥ देवा विश्वरूप पहावयाचे डोहळे । केले तियें पावलों प्रतिफळें । बा देखिलासि आतां डोळे । निवावे तैसे निवाले ॥ ६६ ॥ अहो देहो पार्थिव कीर जाये । ययाची काकुळती कवणा आहे । परि आतां चैतन्य माझें विपायें । वांचे कीं न वांचे ॥ ६७ ॥ एऱ्हवीं भयास्तव आंग कांपे । नावेक आगळें तरी मन तापे । अथवा बुद्धिही वासिपे । अभिमानु विसरिजे ॥ ६८ ॥ परी येतुलियाही वेगळा । जो केवळ आनंदैककळा । तया अंतरात्मयाही निश्चळा । शियारी आली ॥ ६९ ॥ बाप साक्षात्काराचा वेधु । कैसा देशधडी केला बोधु । हा गुरुशिष्यसंबंधु । विपायें नांदे ॥ ३७० ॥

हे विष्णो, गगनाला स्पर्श करणाऱ्या, दीप्तिमान्, अनेक रंगांनी युक्त, जबडा पसरलेल्या, दीप्तिमान् व विशाल नेत्र असलेल्या अशा तुला पाहून ज्याचा अंतरात्मा व्याकुळ झाला आहे, असा मी धैर्य धरू शकत नाही व शांति देखील धरू शकत नाही. २४.

महाकाळाबरोबर ज्यांनी पैजेने बरोबरीचा सामना बांधला आहे, अशी कित्येक रागीट मुखे असून त्यांनी आपल्या विस्ताराने आकाश लहान केले आहे. ३५३. आकाशाच्या मोठेपणास जी आकळली जात नाहीत आणि त्रिभुवनातील वाऱ्यानेहि जी (मुखे) वेष्टिली जात नाहीत, त्या मुखांच्या वाफेने अग्नि जळतो; या मुखातून अग्नीचे लोळ कसे बाहेर येत आहेत. ३५४. त्याचप्रमाणे एकासारखे एकमुख नसून यांच्यात रंगारंगाचा भेद आहे. फार काय सांगावे ! अशा या मुखांचे प्रळयकाळचा अग्नीसुद्धा साह्य घेतो. ३५५. ज्याच्या अंगाचे तेज एवढे आहे की ते त्रैलोक्याची राखुंडी करील, त्यालाहि तोंडे आहेतच व त्या तोंडात दात व दाढा आहेत ३५६. हे कसे झाले पहा ! जसा वाऱ्याला धनुर्वात व्हावा, समुद्र महापुरात पडावा किंवा विषाग्नि वडवानळाचा नाश करण्यास प्रवृत्त व्हावा. ३५७. अग्नीने जसे हालाहल विष प्यावे अथवा आश्चर्य हे की, मरण जसे मारण्यास तयार व्हावे त्याप्रमाणे या संहारतेजाला मुख झाले आहे, असे समजा. ३५८. परंतु ती मुखे किती मोठी आहेत म्हणून म्हणाल तर आकाश तुटून पडल्याने जशी आकाशास खिंड पडून राहते, ३५९. अथवा बगलेंत पृथ्वी मारून जेव्हां हिरण्याक्ष दैत्य गुहेत शिरला तेव्हां हाटकेश्वराने जसे पाताळरूपी गुहेचे दार उघडले, ३६०. त्याप्रमाणे तोंडे पसरलेली आहेत व त्यांमध्ये जिभांचे अधिकच जोर दिसून येत आहेत; त्यांच्या घासास विश्व पुरे पडणार नाही, म्हणून हे विश्वरूप या विश्वाचा लीलेने घास घेत नाही. ३६१. आणि ज्याप्रमाणे पाताळातील सर्पांच्या फुत्काराने त्यांच्या विषाच्या ज्वाला आकाशात पसराव्यात, त्या ज्वालांप्रमाणे जिव्हा या वदनरूपी दरीत पसरली आहे. ३६२. प्रळयकाळच्या विजांचे समुदाय काढून जसे आकाशाचे बुरुज शृंगारावेत, तशी ओठाबाहेर तीक्ष्ण अशा दाढांची टोके दिसत आहेत. ३६३. आणि ललाटरूप वस्त्राच्या खोळीत असलेले डोळे, हे जसे कांही भयासच भेडसावीत आहेत. अथवा ते डोळे महामृत्यूचे लोटच असून (भिवयांच्या) अंधारात राहिले आहेत. ३६४. असे हे मृत्यूचे कौतुक धारण करून (म्हणजे आपल्या स्वरूपी दाखवून) या ठिकाणी तू काय कार्यसिद्धी करू पहातोस, ते मला कळत नाही, परंतु मला मात्र मृत्यूचे भय वाटू लागले आहे. ३६५. अहो देवा, विश्वरूप पाहाण्याचे डोहाळे झाले होते, त्याची पूर्ण फलप्राप्ती होऊन बापा, तुमचे विश्वरूप आता पाहिल्याने डोळे शांत व्हावे तसे झाले. ३६६. अहो देवा, हा देह पृथ्वीचा बनला असल्याने तो तर निश्चयेकरून नाश पावणारच, त्याची काळजी कोणी केली आहे ? परंतु, आता माझे चैतन्य वाचते की नाही असे मला वाटू लागले आहे. ३६७. एऱ्हवी भयामुळे खरोखर अंग कांपावयास लागते आणि तेच भय क्षणभर अधिक वाढले की मनाला ताप होतो, अथवा बुद्धि दचकते आणि अभिमान विगलित होतो. ३६८. परंतु या सर्वांहून वेगळा जो केवळ आनंदाचा अंश आहे असा जो अंतरात्मा त्या शांत आत्म्याला देखील भयाने शहारे आले. ३६९. काय—आश्चर्य आहे ? विश्वरूपाच्या प्रत्यक्ष दर्शनाचा काय छंद लागला होता ? त्या दर्शनाने माझे ज्ञान देशोधडी केले. असा गुरुशिष्यसंबंध क्वचितच सांपडेल ! ३७०. देवा तुझ्या या दर्शनाने

देवा तुझां ये दर्शनीं । जें वैकल्य उपजलें आहे अंतःकरणीं । तें सांवरावयालागीं गंवसणी । धैर्याची करितसें ॥ ७१ ॥ तंव माझेनि नामें धैर्य हारपलें । कीं तयाहीवरी विश्वरूपदर्शन जाहलें । हें असो परि मज भलें आतुडविलें । उपदेशासी ॥ ७२ ॥ जीव विसंवावयाचिया चाडा । धांवाधांवी करितसे बापुडा । परि सोय ही कवणेकडा । न लभे एथ ॥ ७३ ॥ ऐसें विश्वरूपाचिया महामारी । जीवित्व गेलें आहे चराचरीं । जी न बोलें तरि काय करीं । कैसेनि राहें ॥ ७४ ॥

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

पैं अखंड डोळयांपुढें । फुटलें जैसें महाभयाचें भांडें । तैशीं तुझीं मुखें वितंडें । पसरलीं देखें ॥ ७५ ॥ असो दांतदाढांची दाटी । न झांकवे मा दोंदों वोठीं । सैंघ प्रळयशस्त्रांचिया दाट कांटी । लागलिया जैशा ॥ ७६ ॥ जैसें तक्षका विष भरलें । हो कां जे काळरात्रीं भूत संचरलें । कीं अग्नेयास्त्र परजिलें । वज्राग्नि जैसें ॥ ७७ ॥ तैशीं तुझीं वक्त्रें प्रचंडें । वरी आवेश हा बाहेरी वोसंडे । आले मरणरसाचे लोंढे । आम्हांवरी ॥ ७८ ॥ संहारसमयींचा चंडानिळु । आणि महाकल्पांत प्रळयानळु । या दोहीं जैं होय मेळु । तैं काय एक न जळे ॥ ७९ ॥ तैसीं संहारकें तुझीं मुखें । देखोनि धीरु कां आम्हां पारुखे । आतां भुललों मी दिशा न देखें । आपणपें नेणें ॥ ३८० ॥ मोटकें विश्वरूप डोळां देखिलें । आणि सुखाचें अवर्षण पडिलें । आतां जापाणीं जापाणीं आपुलें । अस्ताव्यस्त हें ॥ ८१ ॥ ऐसें करिसी म्हणोनि जरि जाणें । तरि हे गोष्टि सांगावी कां मी म्हणें । आतां एक वेळ वांचवीं जी प्राणें । या स्वरूपप्रळयापासोनि ॥ ८२ ॥ जरि तूं गोसावी आमुचा अनंता । तरि सुईं वोडण माझिया जीविता । सांटवीं पसारा हा मागुता । महामारीचा ॥ ८३ ॥ आइकें सकळ देवांचिया परदेवते । तुवां चैतन्यें गा विश्व वसतें । ते विसरलासी हें उपरतें । संहारूं आदरिलें ॥ ८४ ॥ म्हणोनि वेगीं प्रसन्न होईं देवराया । संहरीं संहरीं आपुली माया । काढीं माते महाभया- । पासोनियां ॥ ८५ ॥ हा ठायवरी पुढतपुढती । तूंतें म्हणिजे बहुवा काकुळती । ऐसा मी विश्वमूर्ती । भेडका जाहलों ॥ ८६ ॥ जैं अमरावतीये आला धाडा । तैं म्यां एकलेनि केला उवेडा । जो मी काळाचियाही तोंडा । वासिपु न धरीं ॥ ८७ ॥ परि तया आंतुल नव्हे हे देवा । एथ मृत्यूसही करूनि

अंतःकरणामध्ये जो विस्कळीतपणा उत्पन्न झाला आहे, तो विस्कळीतपणा सावरण्याकरिता मी धैर्याची गवसणी करीत आहे. ३७१. तो, माझ्या नांवाने धैर्य अगदीच नाहीसे झाले आणि त्यावर विश्वरूप दृष्टीस पडले, मग काय विचारता ? हे राहू द्या, परंतु मला उपदेशात चांगले गुरफटून टाकलेत ! ३७२. विश्रांति घेण्याच्या इच्छेने बिचारा जीव धावाधाव करीत आहे, परंतु या विश्वरूपात त्याला कोठेहि आश्रय मिळत नाही. ३७३. याप्रमाणे विश्वरूपाच्या महामारीने चराचरातील जीवित्व गेले आहे. महाराज, हे न बोलावे तर काय करावे व कसे राहावे ? ३७४.

आणि दाढांच्या योगाने विक्राळ आणि प्रलयकालाच्या अग्नीप्रमाणे (दिसणारी) तुझी मुखे पाहूनच (मी इतका गर्भगळित झालो आहे की,) मला दिशाभूल झाली आहे; मला कांही सुख वाटत नाही. हे देवाधिदेवा, जगन्निवासा, (आता) प्रसन्न हो. २५.

ज्याप्रमाणे मृत्यूचे भांडे फुटावे तशी तुझी विशाळ तोंडे डोळ्यांपुढे एकसारखी पसरलेली मी पाहात आहे. ३७५. हे असू दे, जशी प्रलय-काळाच्या शस्त्रांची दाट कुंपणे एकसारखी लागावीत तशी दातदाढांची गर्दी उडून गेली आहे. ती इतकी की, प्रत्येक मुखातील दात व दाढा, ह्या त्या मुखाच्या दोन दोन ओठांनी देखील झाकल्या जात नाहीत. ३७६. तक्षक सर्प हा मूळचाच विषारी असून, त्याच्या तोंडात जसे आणखी विष भरावे किंवा अमावास्येची रात्र ही जशी पूर्ण काळोखामुळे मूळचीच भय उत्पन्न करणारी असून, तिच्यात आणखी पिशाच्यांचा संचार व्हावा किंवा वज्राग्नि हा जसा स्वभावतःच अत्यंत दाहक असून त्याने आणखी अग्निअस्त्र धारण करावे, ३७७. त्याप्रमाणे तुझ्या विश्वरूपाची तोंडे मूळचीच भयंकर असून, त्यात आणखी त्यांचा आवेश न मावता बाहेर वाहात आहे, (तेव्हां) मला असे वाटते की तो वाहात आलेला आवेश नसून, ते जणू काय आमच्यावर मरणरसाचे लोंढेच आले आहेत. ३७८. प्रलयकाळचा प्रचंड वारा व महाप्रलयकाळचा अग्नि हे जेव्हां एकत्र होतात, तेव्हां काय एक जळणार नाही ? ३७९. तशी तुझी संहार करणारी मुखे पाहून आमचे धैर्य तर नाहीसे झाले, आता मी वेडा झाल्यामुळे मला दिशा दिसत नाहीत. एवढेच नव्हे तर माझी मलाहि ओळख नाहीशी झाली, असे झाले आहे. ३८०. विश्वरूप डोळ्याने जरासे पाहिले नाही, तोच सुखाचा दुष्काळ पडला. म्हणून आता तू आपले हे अस्ताव्यस्त रूप आवरून घे, आवरून घे. ३८१. तू असे करशील असे जर मला ठाऊक असते, तर 'ही गोष्ट मला सांगा', असे मी कशाला म्हटले असते ? आता या स्वरूपप्रळयापासून माझे एकवार प्राण वाचवा, महाराज ! ३८२. अहो श्रीकृष्णा, जर आपण आमचे स्वामी आहात, तर माझ्या जीविताच्या आड ढाल घाला व हा विश्वरूपरूपी महामारीचा पसारा पुनः आपल्या स्वरूपाच्या ठिकाणी सांठवा. ३८३. हे सर्व देवांपेक्षा श्रेष्ठ अशा देवा, ऐक. तू जो चैतन्य, त्या तुझ्यामुळे सर्व विश्व वसते आहे ते विसरलास व हे उलटे संहार करण्याचे काम आरंभले आहेस. ३८४. एवढ्याकरिता हे देवातील राजा, श्रीकृष्णा, लवकर प्रसन्न हो व आपल्या मायाशक्तीला आवर, आवर. आणि मला या मरणासारख्या मोठ्या भयातून बाहेर काढ. ३८५. इतके तुला मोठ्या दीनपणे वारंवार म्हणावे, असा मी विश्वरूपाच्या योगाने खरोखर भ्यालो आहे. ३८६. ज्या वेळी अमरावतीवर राक्षसांचा हल्ला आला, त्या वेळी मी एकट्याने तो परतविला व साक्षात काळ समोर आला, तरी भय न धरणारा असा मी आहे, ३८७. परंतु देवा, ही विश्वरूप गोष्ट त्यातली नव्हे, येथे तू मृत्यूवर ताण करून या सर्व विश्वासकट माझा देखील ग्रास करण्याचा दुर्घट

चढावा । तुवां आमुचाचि घोटु भरावा । या सकळ विश्वेंसीं ।। ८८ ।। कैसा नव्हता प्रळयाचा वेळु । गोखा तूंचि मिनलासि काळु । बापुडा हा त्रिभुवनगोळु । अल्पायु जाहला ।। ८९ ।। अहा भाग्या विपरीता । विघ्न उठिलें शांत करितां । कटा विश्व गेलें आतां । तूं लागलासि ग्रासूं ।। ३९० ।। हें नव्हे मा रोकडें । सैंघ पसरूनिया तोंडें । कवळितासि चहूंकडे । सैन्यें इयें ।। ९१ ।।

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ।। २६ ।।

नोहेति हे कौरवकुळींचे वीर । आंधळिया धृतराष्ट्राचे कुमर । हे गेले गेले सपरिवार । तुझां वदनीं ।। ९२ ।। आणि जे जे यांचेनि सांवायें । आले देशोदेशींचे राये । तयांचें सांगावया जावों न लाहे । ऐसें सरकटितु आहासी ।। ९३ ।। मदमुखाचिया संघटा । घेत आहासि घटघटां । आरणीं हन थाटा । देतोसि मिठी ।। ९४ ।। जंत्रावरिचील मार । पदातींचे मोगर । मुखाआंत भार । हारपताति मा ।। ९५ ।। कृतांताचिया जावळी । जें एकचि विश्वातें गिळी । तियें कोटीवरील सगळीं । गिळितासि शस्त्रें ।। ९६ ।। चतुरंगा परिवारा । संजोडियां रहंवरां । दांत न लाविसी मा परमेश्वरा । कैसा तुष्टलासि बरवा ।। ९७ ।। हां गा भीष्माऐसा कवणु । सत्यशौर्यनिपुणु । तोही आणि ब्राह्मण द्रोणु । ग्रासिलासि कटकटा ।। ९८ ।। अहा सहस्रकराचा कुमरु । एथ गेला गेला कर्णवीरु । आणि आमुचिया आघवयांचा केरु । फेडिला देखें ।। ९९ ।। कटकटा धातया । कैसें जाहलें अनुग्रहा यया । मियां प्रार्थूनि जगा बापुडिया । आणिलें मरण ।। ४०० ।। मागां थोडिया बहुवा उपपत्ती । येणें सांगितलिया विभूती । तैसा नसेचि मा पुढती । बैसलों पुसों ।। १ ।। म्हणोनि भोग्य तें त्रिशुद्धी न चुके । आणि बुद्धिही होणारा-सारिखी ठाके । माझां कपाळीं पिटावें लोकें । तें लोटेल काह्या ।। २ ।। पूर्वीं अमृतही हातां आलें । परि देव नसतीचि उगले । मग काळकूट उठविलें । शेवटीं जैसें ।। ३ ।। परि तें एकबगीं थोडें । केलिया प्रतिकारामाजिवडें । आणि तिये अवसरींचें तें सांकडें । निस्तरविलें शंभू ।। ४ ।। आतां हा जळता वारा कें वेंटाळे । कोणाही विषा भरले गगन गिळे । महाकाळेंसि खेळें । आंगवत असे ।। ५ ।। ऐसा अर्जुन दुःखें शिणतु । शोचित असे जिवाआंतु । परि न देखे तो प्रस्तुतु । अभिप्रावो देवाचा ।। ६ ।। जे मी मारिता हे कौरव मरते । ऐसेनि वेंटाळिला होता मोहें बहुतें । तो फेडावयालागीं अनंतें । हें दाखविलें

प्रसंग आणला आहेस. ३८८. प्रळयाची वेळ नसताना मध्येच कसा तू काळ प्राप्त झालास ? हे त्रैलोक्य बिचारे अल्पायुषी झाले असे वाटते. ३८९. अरेरे ! विपरीत दैवा ! विश्वरूपदर्शनाने शांत व्हावे म्हणून खटपट केली, तो अकल्पित विघ्न उत्पन्न झाले. हाय ! हे त्रैलोक्य आता नाहीसे होत चालले ! तू हे आता गिळावयास लागलास ! ३९०. एकसारखी तोंडे पसरून ही सैन्ये चाऱ्ही बाजूंनी तू ग्रासीत आहेस, हे प्रत्यक्ष (दिसत) नाही काय ? ३९१.

तसेच (राजांच्या समुदायांसहवर्तमान) हे धृतराष्ट्राचे सर्व पुत्र, भीष्म, द्रोण, तसाच कर्ण, त्याप्रमाणेच आमच्या पक्षाच्या देखील मुख्य योध्यांसह- २६.

हे कौरवांच्या वंशांतील वीर, आंधळ्या धृतराष्ट्राचे पुत्र नव्हेत का ? अरे अरे, हे तर आपल्या परिवारासुद्धा तुझ्या तोंडात पूर्णपणे गेलेच म्हणावयाचे ! ३९२. आणि जे जे यांच्या मदतीकरिता देशोदेशीचे राजे आले आहेत, त्यांची वार्ताहि सांगू जाता येणार नाही, (कोणी उरणार नाही,) असा तू सर्वांचा सरसकट ग्रास करीत आहेस. ३९३. मदोन्मत्त हत्तीचे समुदाय तू घटाघट गिळीत असून, युद्धभूमीवरील सेनासमुदाय तू गिळून टाकीत आहेस. ३९४. तोफांवरून मारा करणारे लोक व पायांनी चालणारे पायदळ, यांच्या झुंडीच्या झुंडी तुझ्या मुखात नाहीशा होत आहेत, नाही कां ? ३९५. जी शस्त्रे यमाची भावंडे आहेत व ज्या शस्त्रांपैकी एकच, सर्व विश्वाला गिळील अशी कोट्यवधि शस्त्रे तू गिळीत आहेस. ३९६. हत्ती, घोडे, रथ, पायदळ असा चतुरंग सेनेचा परिवार व घोडे जोडलेले रथ यास परमेश्वरा, तू दात न लावता गिळीत आहेस व त्यायोगाने कसा चांगला संतुष्ट झाला आहेस बरे. ३९७. अहो, भीष्मांसारखा खरेपणात प्रसिद्ध आणि शौर्यात तरबेज असा दुसरा कोण आहे ? तो देखील आणि द्रोणाचार्य ब्राह्मणहि अरेरे, तू गिळलास. ३९८. अहाहा ! सूर्याचा मुलगा जो वीर कर्ण, तो, आपल्या मुखात गेला हो गेला आणि आमच्याकडचे सर्व (योद्धे) तर तू केसासारखे नाहीसे केलेले मी पाहात आहे. ३९९. हाय, हाय ! ब्रह्मदेवा, भगवंताच्या या अनुग्रहाने कसे झाले ? या विपरीत फलप्राप्तीच्या योगाने असे झाले की, मला आपले विश्वरूप दाखवा, अशी भगवंताची प्रार्थना करून या दीन जगास (स्थितिकाली) मी मरण आणले. ४००. आणि मागे देवाने थोड्याबहुत युक्तीने विभूति सांगितल्या; परंतु त्या व्यापकपणासारखा देव मला दिसेना म्हणून विनंती करण्यास मी सरसावलो. ४०१. म्हणून जे भोगावयाचे आहे, ते कधीहि चुकणार नाही आणि जसे होणार असेल, त्यासारखी बुद्धि होते. माझ्या प्रारब्धात लोकांनी मला दोष द्यावा असे असेल, ते कसे चुकेल ? ४०२. पूर्वी (समुद्रमंथनकाली) अमृत देखील देवांच्या हाती लागले (तेव्हा देवांनी गप्प बसावे की नाही ?) परंतु देव स्तब्ध बसले नाहीत. मग शेवटी ज्याप्रमाणे कालकूट विष समुद्रमंथनापासून उत्पन्न केले; ४०३. परंतु ते एक प्रकाराने थोडे होते. कारण ती केलेली गोष्ट निराकारण करण्याजोग्या गोष्टींपैकी एक होती आणि त्या वेळचे ते संकट शंकराने निवारण केले. ४०४. पण हल्लीचा जो हा विश्वरूपाचा प्रकार, हा प्रत्यक्ष पेटलेला वाराच आहे, तर तो कसा आवरेल ? विषाने भरलेले आकाश कोणास गिळता येईल काय ? महाकाळाबरोबर खेळता येईल, असे कोणाच्या अंगी सामर्थ्य आहे ? ४०५. याप्रमाणे अर्जुन दुःखाने कष्टी होऊन मनामध्ये शोक करीत होता. परंतु तो सांप्रत देवाचे मनोगत काय आहे, हे ओळखत नव्हता. ४०६. कारण, मी अर्जुन मारणारा आणि हे कौरव माझ्या हातून मरणारे, अशा मोठ्या मोहाने तो घेरला होता, ती भुरळ दूर करण्याकरिता श्रीकृष्णाने हे विश्वरूपरूपी आपले खास स्वरूप त्याला

निज ॥ ७ ॥ अरे कोण्ही कोणातें न मारी । एथ मीचि हो सर्व संहारीं । हें विश्वरूपव्याजें हरी । प्रकटित असे ॥ ८ ॥ परि वायांचि व्याकुलता । ते न चोजवेचि पंडुसुता । मग अहा कंपु नव्हता । वाढवित असे ॥ ९ ॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशंति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनांतरेषु संदृश्यंते चूर्णितैरुत्तमांगैः ॥ २७ ॥

तेथ म्हणे पाहा हो एके वेळे । सासिकवचेंसि दोन्ही दळें । वदनीं गेलीं आभाळें । गगनीं कां जैसीं ॥ ४१० ॥ कां महाकल्पाचां शेवटीं । जैं कृतांतु कोपला होय सृष्टी । तैं एकविसांही स्वर्गा मिठी । पाताळासकट दे ॥ ११ ॥ नातरी उदासीनें दैवें । संचकाचीं वैभवें । जेथींचीं तेथ स्वभावें । विलया जाती ॥ १२ ॥ तैसीं सांचलीं सैन्यें एकवाटें । इये मुखीं जाहली प्रविष्टें । परि एकही तोंडौनि न सुटे । कैसें कर्म देखा ॥ १३ ॥ अशोकाचे अंगवसे । चघळिले कऱ्हेनि जैसें । लोक वक्त्रामाजीं तैसे । वायां गेले ॥ १४ ॥ परि सिसाळें मुकुटेंसीं । पडिलीं दाढांचां सांडसीं । पीठ होत कैसीं । दिसत आहाती ॥ १५ ॥ तियें रत्नें दांतांचिये सवडी । कूट लागलें जिभेचां बुडीं । कांहीं कांहीं आगरडीं । दंष्ट्रांचीं माखलीं ॥ १६ ॥ हो कां जे विश्वरूपें काळें । ग्रासिलीं लोकांचीं शरीरें बळें । परि जीवदेहींचीं सिसाळें । अवश्य कीं राखिलीं ॥१७॥ तैसीं शरीरामाजीं चोखडीं । होतीं उत्तमांगें इयें फुडीं । म्हणोनि महाकाळाचांहि तोंडीं । परि उरलीं शेखीं ॥ १८ ॥ मग म्हणे हें काई । जन्मलयां आन मोहरचि नाहीं । जग आपैसेंचि वदनडोहीं । संचरताहे ॥ १९ ॥ या आघवियाचि सृष्टी । लागलिया आहाति वदनाचां वाटीं । आणि हा जेथिंचिया तेथ मिठी । देतसे उगला ॥ ४२० ॥ ब्रह्मादिक समस्त । उंचा मुखामाजीं धांवत । येर सामान्य हे भरत । ऐलीच वदनीं ॥ २१ ॥ आणीकही भूतजात । तें उपजलेचि ठायीं ग्रासित । परि याचिया मुखा निभ्रांत । न सुटेचि कांहीं ॥ २२ ॥

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवंति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा विशंति वक्त्राण्यभिविज्वलंति ॥ २८ ॥

जैसे महानदीचे वोघ । वहिले ठाकिती समुद्राचें आंग । तैसें आघवांचि-कडूनि जग । प्रवेशत मुखीं ॥ २३ ॥ आयुष्यपंथें प्राणिगणीं । करोनि अहोरात्रांची सोवाणीं । वेगें वक्त्रामिळणीं । साधिजत आहाती ॥ २४ ॥

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा विशंति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशंति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

दाखविले. ४०७. 'अर्जुना, वास्तविक कोणी कोणाला मारीत नाही. यात मी स्वतःच सर्वांचा नाश करतो.' हे तत्त्व विश्वरूपाच्या निमित्ताने श्रीकृष्ण उघड करून दाखवीत आहे. ४०८. परंतु ते अर्जुनास न कळल्यामुळे तो व्यर्थ शोकाकुल होऊन नसलेली भीति उगीच वाढवीत आहे. ४०९.

हे (अगोदर) भयानक व दाढांच्या योगाने (अधिक) भयानक अशा तुझ्या मुखांमध्ये त्वरेने शिरत आहेत. कोणी चूर्ण झालेल्या मस्तकांनी दातांमध्ये अडकलेले दिसतात. २७.

त्या प्रसंगात तो अर्जुन म्हणाला, 'अहो हे पहा. ज्याप्रमाणे ढग आकाशामध्ये नाहीसे व्हावेत त्याप्रमाणे तलवार व चिलखतासह दोन्हीकडील सैन्ये एकाच वेळेला तोंडात गेली आहेत. ४१०. अथवा महाकल्पांताच्या अखेरीस ज्या वेळेला विश्वावर सर्वनाशक यमाचा रोष होतो, त्या वेळेला पाताळासह एकवीस स्वर्गांना तो ग्रासून टाकतो. ४११. अथवा, प्रतिकूल दैवाच्या योगाने कृपणाचे ठेवे सहजच जसे जेथच्या तेथे नाश पावतात, ४१२. त्याप्रमाणे एकत्र झालेली सैन्ये या तोंडामध्ये एकदम शिरली आहेत. परंतु कसे कर्म विपरीत आहे पहा की, त्यापैकी एक देखील तोंडाच्या सपाट्यातून सुटत नाही ! ४१३. ज्याप्रमाणे उंटाने अशोक झाडाचे ढगळे चघळावेत, त्याप्रमाणे हे लोक तोंडामध्ये वाया गेलेले आहेत. ४१४. परंतु मुकुटासुद्धा मस्तके दाढांच्या चिमट्यात पडलेली कशी पीठ होतांना दिसत आहेत. ४१५. मुकुटांवरील कांही रत्ने दातांच्या फटीत सांपडली आहेत; कित्येक रत्नांचे झालेले पीठ, जिभेच्या बुडास लागले असून कांही कांही दाढांचे अग्रभागहि त्या पिठाने माखून गेले आहेत. ४१६. अथवा ज्याप्रमाणे विश्वरूपी काळाने लोकांची शरीरे व बळे जरी ग्रासली तरी जीवांच्या देहाचे उत्तम भाग जी लोकांची मस्तके ती अवश्य रक्षण केली गेली. ४१७. त्याप्रमाणे मस्तके निश्चयेकरून शरीराचे उत्तम भाग होती; म्हणून ती महाकाळाच्या (विश्वरूपी काळाच्या) तोंडात जरी गेली, तरी पण शेवटी विश्वरूपी महाकाळाच्याहि तोंडात नाश पावली नाहीत. ४१८. नंतर अर्जुन म्हणावयास लागला, हे काय ? जन्माला आलेल्या प्राण्याला दुसरी गतीच नाही ! सर्व जग आपोआप विश्वरूपाच्या मुखरूपी डोहात जात आहे. ४१९. या सर्वच सृष्ट्या मुखाच्या वाटेस लागल्या असून, हे विश्वरूप उगीच जागच्या जागीच त्यांना गिळून टाकीत आहे. ४२०. ब्रह्मदेव आदिकरून सर्वजण उंच असलेल्या मुखांमध्ये वेगाने जात आहेत आणि बाकीचे जे साधारण प्रतीचे लोक आहेत, ते अलीकडील तोंडातच पडत आहेत. ४२१. आणखी देखील जेवढे प्राणी आहेत, तेवढ्या सर्वांना उत्पन्न झालेल्या ठिकाणीच मुख गिळून टाकीत आहे; पण याच्या मुखातून खरोखर कांहीच सुटत नाही. ४२२.

ज्याप्रमाणे नद्यांचे अनेक जलप्रवाह समुद्राकडेच तोंड करून धाव घेतात, त्याप्रमाणे सर्व बाजूंनी जळत असलेल्या तुझ्या तोंडात हे नरवीर प्रवेश करीत आहेत. २८.

ज्याप्रमाणे मोठ्या नद्यांचे प्रवाह मोठ्या वेगाने समुद्रास येऊन मिळतात, त्याप्रमाणे सर्व बाजूंनी हे जग त्याच्या मुखात शिरत आहे. ४२३. आयुष्याच्या मार्गाने रात्रदिवसांच्या पायऱ्या करून सर्व प्रकारच्या प्राण्यांचे समुदाय त्वरेने मुखात प्रवेश करण्याचे साधीत आहेत. ४२४.

अत्यंत वेगाने युक्त असे पतंग ज्याप्रमाणे प्रदीप्त अग्नीमध्ये (स्वतःच्या) नाशाकरिताच प्रवेश करतात, त्याप्रमाणेच (हे) प्राणी अत्यंत वेगाने युक्त होऊन (स्वतःच्या) नाशाकरिताच तुझ्या मुखांमध्ये प्रवेश करीत आहेत. २९.

जळतया गिरीचिया गवखा- । माजीं घापती पतंगाचिया झाका । तैसे समग्र लोक देखा । इये वदनीं पडत ॥ २५ ॥ परि जेतुलें येथ प्रवेशलें । तेंतुलया लोहें पाणीचि पां गिळिलें । वहिवटींहि पुसिलें । नामरूप तयांचें ॥ २६ ॥

लेलिह्यसे ग्रसमानः समंताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपंति विष्णो ॥ ३० ॥

आणि येतुलाही आरोगण । करितां भुके नाहीं उणेपण । कैसें दीपन असाधारण । उदयलें यया ॥ २७ ॥ जैसा रोगिया ज्वराहूनि उठिला । कां भणगा दुष्काळु पाहला । तैसा जिभांचा लळलळाटु देखिला । आवाळुवें चाटितां ॥ २८ ॥ तैसें आहाराचेन नांवें कांहीं । तोंडापासूनि उरलेंचि नाहीं । कैसी समसमित नवाई । भुकेलेपणाची ॥ २९ ॥ काय सागराचा घोंटु भरावा । कीं पर्वताचा घांसु करावा । ब्रह्मकटाहो घालावा । आसकाचि दाढे ॥ ४३० ॥ दिशा सगळियाचि गिळाविया । चांदिणिया चाटूनि घ्याविया । ऐसें वर्तत आहे साविया । लौल्य बा तुज ॥ ३१ ॥ जैसा भोगीं कामु वाढे । कां इंधनें आगीसि हाकाक चढे । तैसीं खातखातांचि तोंडें । खाखातें ठेलीं ॥ ३२ ॥ कैसें एकचि केवढें पसरलें । त्रिभुवन जिव्हाग्रीं आहे टेकलें । जैसें कां कवींठ घातलें । वडवानळीं ॥ ३३ ॥ ऐसीं अपारें वदनें । आतां येतुलीं कैंचीं त्रिभुवनें । कां आहारु न मिळतां येणें मानें । वाढविलीं असह्या ॥ ३४ ॥ अगा हा लोकु बापुडा । जाहला वदनज्वाळां वरपडा । जैसीं वणवेयाचिया वेढां । सांपडती मृगें ॥ ३५ ॥ आतां तैसें विश्वासि जाहालें । देवो नव्हे हें कर्म आलें । कीं जगजळचरां पांगिलें । काळजाळें ॥ ३६ ॥ आतां इये अंगप्रभेचिये वागुरे । कोणीकडूनि निगिजैल चराचरें । वक्त्रें नव्हतीं जोहरें । वोडवलीं जगा ॥ ३७ ॥ आगी आपुलेनि दाहकपणें । कैसेनि पोळिजे तें नेणें । परि जया लागे तया प्राणें । सुटिका नाहीं ॥ ३८ ॥ माझेनि तिखटपणें । कैसें निवटे हें शस्त्र कायि जाणे । कां आपुलिया मारा नेणे । विष जैसें ॥ ३९ ॥ तैसी तुज कांहीं । आपुलिया उग्रपणाची सेचि नाहीं । परि ऐलीकडे मुखीं खाई । हों सरली जगाची ॥ ४४० ॥ अगा आत्मा तूं एकु । सकळविश्वव्यापकु । तरी कां आम्हां अंतकु । वोडवलासी ॥ ४१ ॥ तरि मियां सांडिली जीविताची चाड । आणि तुवांही न धरावी भीड । मनीं आहे तें उघड । बोल पां

पेट घेतलेल्या डोंगराच्या दरीमध्ये ज्याप्रमाणे पतंगाचे समुदाय उड्या घालतात, त्याप्रमाणे पहा, हे सर्व लोक या तोंडामध्ये येऊन पडत आहेत. ४२५. परंतु तापलेले लोखंड जसे पाण्याला शोषून टाकते त्याप्रमाणे जेवढे म्हणून प्राणी या मुखात जात आहेत, तेवढ्यांचे वहिवाटीलासुद्धा नामरूप राहात नाहीं. ४२६.

हे विष्णो, जळत असणाऱ्या मुखांनी, सर्व लोकांना, सर्व बाजूंनी गिळत असणारा तू (अतृप्तीमुळे) जिभा चाटीत आहेस. तुझी प्रखर तेजे (आपल्या) तेजाने सर्व जगाला व्यापून त्याला ताप देत आहेत. ३०.

आणि इतकेहि खात असता भूक कांहीच कमी होत नाही. याच्या जठराग्नीला कितीतरी विशेष प्रखरता आली आहे ! ४२७. जसा एखादा रोगी तापातून बरा व्हावा (म्हणजे त्याला खा खा सुटते) अथवा जसे एखाद्या भिकारी मनुष्याला दुष्काळ संपून सुकाळ झाला म्हणजे खा खा सुटते, त्याप्रमाणे ओष्ठप्रांत चाटतांना जिभेची हलण्याची गडबड दिसते. ४२८. तसेच खाण्याचा जेवढा म्हणून पदार्थ आहे, त्यापैकी तुझ्या तोंडापासून कशाचाच बचाव झाला नाही. खरमरीत भूक लागलेल्या स्थितीची ही कशी अपूर्वता आहे ? ४२९. सर्व समुद्रच पिऊन टाकावा की काय किंवा पर्वतच गट्ट करावा की काय, अथवा हे संपूर्ण विश्व दाढेखाली घालावे की काय, ४३०. सगळ्या दिशाच गिळून टाकाव्या अथवा चांदण्या चाटून पुसून घ्याव्यात अशी ही देवा, तुला साहजिक हाव दिसत आहे. ४३१. ज्याप्रमाणे विषयभोगानें भोगण्याची इच्छा वाढते, अथवा सर्पणाने अग्नीची खा खा अधिक होते, त्याप्रमाणें तुझी तोंडे सारखी खात असताहि पुनःपुनः खा खा करीतच राहिली आहेत. ४३२. एकच तोंड (पण) कसे व केवढे पसरले आहे ! ज्याप्रमाणे वडवानळामध्ये कवठ घालावे त्याप्रमाणे हे तिन्हीहि लोक तुझ्या जिभेच्या टोकालाच लागलेले दिसतात. ४३३. (एका तोंडाची अशी वाट झाली !) अशी (आपल्या विश्वरूपात) असंख्य तोंडे आहेत ! आता (इतक्या मुखांना) इतकी त्रिभुवनें कोठली ? तेव्हां (ज्याच्या तेजाचा ताप) सहन करणे अशक्य आहे अशा तू त्यांना खायला मिळत नसता, ती इतकी कशाला वाढविलीस ? ४३४. अहो, बिचारे हे जगत् तुझ्या तोंडातून निघणाऱ्या ज्वाळांच्या भडक्यात सांपडले आहे. ज्याप्रमाणे वणव्याच्या वेढ्यात जनावरे सापडावीत, ४३५. आता त्याप्रमाणे जगाला झाले आहे. हा (तारणारा) देव नाही, तर हे सर्वांचे अनिष्ट कर्मच विश्वरूपाने ओढवले आहे, अथवा जगद्रूपी जलचरांना (विश्वरूप हे) काळरूपी जाळेच पसरले आहे. ४३६. आता ह्या विश्वरूपाच्या शरीराचे तेज हेच कोणी एक (पारध्याचे) जाळे आहे. त्यातून स्थावरजंगमाला कोणत्या बाजूने निसटून जाता येईल ? ही तोंडे नाहीत, तर ती पेटलेली लाखेची घरेच जगाला प्राप्त झाली आहेत ! ४३७. आपल्या आगीने आपण (दुसऱ्याला) कसे पोळतो, हे अग्नीस जरी कळत नाही, तथापि ज्याला अग्नीची आग लागते, त्याचे प्राण वाचत नाहीत. ४३८. (किंवा) आपल्या तीक्ष्णपणाने (दुसऱ्याचा) कसा घात होतो, हे हत्यार काय जाणते ? किंवा (ज्याप्रमाणे) विषास आपण किती प्राणघातक आहोत, याची खबरहि नसते, ४३९. त्याप्रमाणे तुला आपल्या स्वतःच्या उग्रपणाची बिलकूल आठवणच नाही. पण (इकडे) अलिकडच्याच तोंडांत सर्व जगाचा नाश होऊन राहिला आहे. ४४०. देवा, तू सर्व जगाला व्यापून असणारा जर एकच आत्मा आहेस, तर मग आम्हाला प्राण घेणाऱ्या यमाप्रमाणे कां पुढे आला आहेस ? ४४१. मी तर आपल्या जगण्याची आशाच सोडली आहे आणि तूहि कांही भीडभाड धरू नकोस. तुझ्या मनात जे

सुखें ।। ४२ ।। किती वाढविसी या उग्ररूपा । अंगींचें भगवंतपण आठवीं बापा । नाहीं तरि कृपा । मजपुरती पाहीं ।। ४३ ।।

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवंतमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ।। ३१ ।।

परि एक वेळ वेदवेद्या । त्रिभुवनाचिया आद्या । विनवणी विश्ववंद्या । आइकें माझी ।। ४४ ।। ऐसें बोलोनि वीरें । चरण नमस्कारिले शिरें । मग म्हणे तरि सर्वेश्वरें । अवधारिजो ।। ४५ ।। मियां होआवया समाधान । पुसिलें विश्वरूपध्यान । आणि एकें काळें त्रिभुवन । गिळितुचि उठिलासी ।। ४६ ।। तरि तूं कोण कां येतुलीं । इयें भ्यासुरें मुखें कां मेळविलीं । आघवांचि करीं परिजिलीं । शस्त्रें काह्या ।। ४७ ।। जी जंव तंव रागीटपणें । वाढोनि गगना आणितोसि उणें । कां डोळे करूनि भिंगुळवाणे । भेडसावीत आहासी ।। ४८ ।। एथ कृतांतेंसीं देवा । कासया किजतसे हेवा । आपुला तुवां सांगावा । अभिप्राय मज ।। ४९ ।। या बोला म्हणे अनंतु । मी कोण हे आहासी पुसतु । आणि कायिसयालागीं असे वाढतु । उग्रतेसीं ।। ४५० ।।

श्रीभगवानुवाच : कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
ऋतेऽपि त्वां न भविष्यंति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ।। ३२ ।।

तरि मी काळु गा हें फुडें । लोक संहारावयालागीं वाढें । सैंघ पसरिलीं आथि तोंडें । आतां ग्रासीन हें आघवें ।। ५१ ।। तेथ अर्जुन म्हणे कटकटां । उबगिलों मागिल्या संकटा । म्हणोनि आळविला तंव वोखटा । उधाइला हा ।। ५२ ।। तेवींचि कठिण बोलें आसतुटी । अर्जुन होईल हिंपुटी । म्हणोनि सवेंचि म्हणे किरीटी । परि आन एक असे ।। ५३ ।। तरि आंताचि ये संहारवाहरे । तुम्ही पांडव असा बाहिरे । तेथ जातजात धनुर्धरें । सांवरिले प्राण ।। ५४ ।। होता मरणमहामारीं गेला । तो मागुता सावधु जाहला । मग लागला बोला । चित्त देऊं ।। ५५ ।। ऐसें म्हणिजत आहे देवें । अर्जुना तुम्ही माझें हें जाणावें । येर जाण मी आघवें । सरलों ग्रासूं ।। ५६ ।। वज्रानळीं प्रचंडीं । जैसी घापे लोणियाची उंडी । तैसें जग हें माझां तोंडीं । तुवां देखिलें जें ।। ५७ ।। तरि तयामाझारीं कांहीं । भरंवसेनि उणें नाहीं । इयें वायांचि सैन्यें पाहीं । वल्गिजत आहती ।। ५८ ।। हे जे मिळोनियां मेळे । कुंथती वीरवृत्तीचेनि बळें । यमावरि गजदळें । वाखाणिजताती ।। ५९ ।। म्हणती सृष्टीवरी सृष्टी करूं । आण वाहूनि मृत्यूतें मारूं । जगाचा भरूं ।

काय असेल, ते खुशाल स्पष्ट सांग पाहू ? ४४२. या उग्र रूपाला तू किती वाढवीत आहेस ? देवा, आपल्या स्वतःच्या अंगी असलेले भगवंतपण (पालन करण्याचा स्वभाव) आठव; नाही तर (तसे करण्याचे आपल्या मनात नसेल तर) माझ्यापुरती तरी कृपा कर. ४४३.

(हे) उग्ररूप धारण केलेला तूं कोण आहेस मला सांग. हे देवश्रेष्ठा, मी तुला नमस्कार करतो. माझ्यावर अनुग्रह कर. हे आदि देवा, तुला जाणण्याची मी इच्छा करीत आहे; कारण तुझी ही प्रवृत्ति (अभिप्राय) मला समजत नाही. ३१.

परंतु वेदाकडून जाणले जाणाऱ्या त्रैलोक्याच्या मूळ कारणा व सर्व जगाला नमस्कार करण्याला योग्य अशा (हे श्रीकृष्णा) एक वेळ माझी विनंति ऐक. ४४४. त्या शूर अर्जुनाने याप्रमाणे बोलून प्रभूच्या चरणांवर मस्तक ठेवलें आणि मग म्हणाला, हे जगत्प्रभो, आता आपण ऐकावे. तर, ४४५. माझे समाधान व्हावे म्हणून मी विश्वरूपाचे ध्यान विचारले आणि इतक्यात एकदम तू सर्व त्रैलोक्य संहारच करीत सुटलास ! ४४६. तेव्हां तू आहेस तरी कोण ? व इतकी ही भयंकर तोंडे कशाकरिता तयार केलीस ? व या सर्वच हातात शस्त्रे कशाकरिता धारण केली आहेस ? ४४७. जेव्हां महाराज, तुमचा रागीटपणा अधिक वाढतो, तेव्हां आकाशालाहि कमीपणा आणीत आहे ! तू डोळे भयंकर वटारून आम्हाला भीति काय म्हणून दाखवीत आहेस ? ४४८. देवा, येथे सर्वनाश करणाऱ्या काळाबरोबर स्पर्धा काय म्हणून करण्यात येत आहे ? या करण्यात तुझा अभिप्राय काय आहे; तो तू मला सांगावास. ४४९. अर्जुनाच्या या भाषणावर श्रीकृष्ण म्हणाले, मी कोण आहे आणि एवढ्या उग्रतेने कशाकरिता वाढत आहे, हेच तूं विचारीत आहेस ना ? ४५०.

श्रीकृष्ण म्हणाले, लोकांचा संहार करणारा (व त्यासाठी) वृद्धि पावलेला काळ मी आहे. येथे मी लोकांचा संहार करण्यासाठी प्रवृत्त झालो आहे. तुझ्याखेरीज दोन्ही सेनासमुदायांमध्ये जे योद्धे (उभे) आहेत, ते सर्व नाहीसे होतील. ३२.

तर अरे, मी काळ आहे, हे पक्के समज. मी जगाचा नाश करण्याकरिता मोठा होत आहे. माझी तोंडे चहूकडे पसरलेली आहेत व मी (त्या तोंडांनी) हे सर्व आता गिळून टाकीन. ४५१. असे ऐकून अर्जुन म्हणाला, हाय, हाय ! (हे सर्व सैन्यच्या सैन्यच या विश्वरूपाच्या उग्र तोंडांत जात आहे. अशा) या पहिल्या संकटाने मी त्रासलो, म्हणून श्रीकृष्णाची प्रार्थना केली, त्यावर तो हा श्रीकृष्ण परमात्मा अनिष्ट रूपाने प्रगट झाला. ४५२. त्यावर त्या कठीण बोलण्याने अर्जुन निराश व कष्टी होईल; म्हणून लागलीच श्रीकृष्ण म्हणाले, हे अर्जुना, पण यात दुसरी आणखी एक गोष्ट आहे. ४५३. तर आताच्या या संहाररूपी संकटाबाहेर फक्त तुम्ही पांडव राहिलेले आहात. असे भगवंत बोलले, त्या वेळी अर्जुनाने जाण्याच्या बेतात आलेले आपले प्राण सावरून धरले. ४५४. अर्जुन मरणरूप महामारीत सांपडला होता, तो पुन्हा सावध होऊन श्रीकृष्णाच्या बोलण्याकडे लक्ष देऊ लागला. ४५५. अर्जुना, तुम्ही पांडव तेवढे माझे असल्यामुळे तुमच्यावाचून बाकी इतर सर्वांचा ग्रास करण्याला मी तयार झालो आहे, असे तू पक्के समज; असे देव त्या वेळी म्हणाले. ४५६. विजेच्या प्रचंड अग्नीमध्ये ज्याप्रमाणे लोण्याचा गोळा घालावा, त्याप्रमाणे हे जग तू माझ्या तोंडामध्ये जे पाहिलेस; ४५७. तर त्यामध्ये खात्रीपूर्वक कांहीच शिल्लक राहणार नाही. ते पहा, या सैन्याकडून व्यर्थ बडबड केली जात आहे. ४५८. हे जे सैन्यांचे समुदाय जमवून शौर्यवृत्तीच्या बळाने गुरगुरत आहेत व हत्तींचे थवे वगैरे आपली सैन्ये यमाच्या वरचढ आहेत, असे त्यांचे वर्णन करीत आहेत, ४५९. ती म्हणतात, (ती सैन्ये अशी वल्गना करतात) की आम्ही प्रतिसृष्टि करूं, शपथ वाहून (प्रतिज्ञेने) मृत्यूला

घोंटु यया ॥ ४६० ॥ पृथ्वी सगळीचि गिळूं । आकाश वरिच्यावरि जाळूं । काई बाणवरी खिळूं । वारयातें ॥ ६१ ॥ ऐशा चतुरंगाचिया संपदा । करित महाकाळेंसीं स्पर्धा । वांटिवेचिया मदा । वळघले जे ॥ ६२ ॥ बोल हतियेराहूनि तिखट । दिसती अग्निपरिस दासट । मारकपणें काळकूट । महुर म्हणत ॥ ६३ ॥ तरि हे गंधर्वनगरींचे उमाळे । जाण पोकळीचे पेंडवळे । अगा चित्रींचीं फळें । वीर हे देखें ॥ ६४ ॥ हा मृगजळाचा पूर आला । दळ नव्हे कापडाचा साप केला । इया शृंगारूनियां खाला । मांडिलिया पैं ॥ ६५ ॥

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥

येर चेष्टवितें जें बळ । तें मियां मागांचि ग्रासिलें सकळ । आतां कोलौरिचे वेताळ । तैसे निर्जीव हे आहाती ॥ ६६ ॥ हालविती दोरी तुटली । तरि तियें खांबावरील बाहुलीं । भलतेणें लोटिलीं । उलथोनि पडती ॥ ६७ ॥ तैसा सैन्याचा यया बगा । मोडतां वेळु न लागेल पैं गा । म्हणोनि उठीं उठीं वेगा । शाहाणा होईं ॥ ६८ ॥ तुवां गोग्रहणाचेनि अवसरें । घातलें मोहनास्त्र एकसरें । मग विराटाचेनि महाभेडें उत्तरें । आसडूनि नागविलें ॥ ६९ ॥ आतां हें त्याहूनि निपटारें जाहलें । निवटीं आयितें रण पडिलें । घेईं यश रिपु जिंतिले । एकलेनि अर्जुनें ॥ ४७० ॥ आणि कोरडें यशचि नोहे । समग्र राज्यही आलें आहे । तूं निमित्तमात्रचि होये । सव्यसाची ॥ ७१ ॥

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥

द्रोणाचा पाडु न करीं । भीष्माचें भय न धरीं । कैसेनि कर्णावरी । परजूं हें न म्हण ॥ ७२ ॥ कोण उपायो जयद्रथा कीजे । हें न चिंतू चित्त तुझें । आणिकही आथि जे जे । नावाणिगे वीर ॥ ७३ ॥ तेही एक एक आघवे । चित्रींचे सिंहाडे मानावे । जैसे वोलेनि हातें घ्यावे । पुसोनियां ॥ ७४ ॥ यावरी पांडवा । काइसा झुंजाचा मेळावा । हा आभासु गा आघवा । येर ग्रासिलें मियां ॥ ७५ ॥ जेव्हां तुवां देखिले । हे माझां वदनीं पडिले । तेव्हांचि यांचें आयुष्य सरलें । आतां रितीं सोपें ॥ ७६ ॥ म्हणोनि वहिला उठीं । मियां मारिले तूं निवटीं । न रिगे शोकसंकटीं । नाथिलिया ॥ ७७ ॥ आपणचि आडखिळा कीजे । तो कौतुकें जैसा विंधोनि

मारू आणि या विश्वाचा घोट भरू. ४६०. आम्ही ही सर्वच पृथ्वी गिळू व हे आकाश तर वरच्यावरच पेटवून भस्म करू; इतकेच काय एवढा चंचल वारा, पण त्यास देखील आम्ही आपल्या बाणाने जागचे जागी जखडून टाकू. ४६१. पराक्रमाच्या मदावर स्वार झालेले जे सैनिक आहेत, ते अशा या चतुरंग सैन्यरूप संपत्तीच्या साह्याने महाकाळा-बरोबर स्पर्धा करतात. ४६२. त्यांचे शब्द शस्त्रापेक्षा तीक्ष्ण व अग्नीपेक्षा दाहक वाटतात आणि या शब्दांच्या मारकपणाची काळकूट विषाशी तुलना केली, तर काळकूट विषाला मधुर म्हणावे लागेल. ४६३. (अशी जरी ते गर्वाने वल्गना करीत आहेत) तरी हे वीर गंधर्वनगराचे लोट आहेत. किंवा पोकळीचे भेंडोळे, चित्रांची रंगीत पोकळ फळे आहेत असे समज. ४६४. हा सैन्यसमुदाय म्हणजे मृगजळाचा पूर आलेला आहे. हे सैन्य नव्हे, तर कापडाचा साप केलेला आहे, अथवा हे सजवून मांडलेले भोत आहेत. ४६५.

म्हणून तू (युद्धाला) उभा राहा. यश संपादन कर. शत्रूंना जिंकून समृद्धियुक्त अशा राज्याचा उपभोग घे. हे (सर्व) मी पूर्वीच मारून टाकलेले आहेत. हे सव्यसाचिन्, (तू) केवळ निमित्तमात्र हो. ३३.

शिवाय ज्या सामर्थ्याने ते हालचाल करतात, ते सर्व सामर्थ्य मी मागेच नाहीसे केले आहे. आता हे मातीच्या चित्रातील वेताळांसारखे निर्जीव आहेत. ४६६. खांबावरच्या बाहुल्यांना हालविणारी दोरी तुटली म्हणजे हवे त्याने त्या बाहुल्यास ढकलले असता त्या उलथून पडतात, ४६७. त्याप्रमाणे सैन्याचा हा आकार नाहीसा करण्याला कांहीच वेळ लागणार नाही; एवढ्याकरिता अर्जुना, शहाणा हो आणि लवकर ऊठ पाहू. ४६८. विराटराजाच्या गाई हरण करण्यास जेव्हां हे (कौरव) मत्स्य देशात आले होते, त्या वेळेस सरसकट सर्वांनाच तू मोहनास्त्र घातलेस. मग विराटाच्या अतिशय भित्र्या अशा उत्तर नांवाच्या मुलाने सुद्धा जशी सर्वांची वस्त्रे हिसकावून त्यांना नग्न केले. ४६९. आता हे त्याहिपेक्षा तेजोहीन झालेले आहेत व आयता युद्धाचा प्रसंग आलेला आहे. तर त्यांना तू मार व एकट्या अर्जुनाने शत्रू जिंकले असे यश मिळव. ४७०. आणि यात केवळ रिकामे यशच मिळणार आहे असे नाही, तर संपूर्ण राज्य देखील त्यात आलेले आहे. अर्जुना, तू केवळ नांवाला मात्र कारण हो. ४७१.

द्रोण, भीष्म, जयद्रथ आणि कर्ण आणि तसेच युद्धातले इतर वीर मी मारलेले आहेत, त्यांना तू ठार कर. भिऊ नकोस. युद्ध कर. प्रतिपक्षीयांना युद्धात तू जिंकशील. ३४.

द्रोणाची पर्वा करू नकोस. भीष्माचे भय धरू नकोस व कर्णावर शस्त्र कसे चालवू, असे म्हणू नकोस, ४७२. जयद्रथाकरिता काय उपाय करावा, याविषयी तुझ्या बुद्धीला विचार करण्याचे कारण नाही. आणखी वरीलप्रमाणे जे जे नांवाजलेले वीर आहेत, ४७३. ते देखील एक एक पाहिले तर, सर्वच भिंतीवर काढलेल्या सिंहाच्या चित्रासारखे ओल्या हाताने पुसून घेण्यास योग्य आहेत, असे समज. ४७४. अर्जुना, अशी वास्तविक स्थिति असतांना, युद्धाचा समुदाय तो काय उरलेला आहे ? हा सर्व नुसता आभास आहे. बाकी (बाहेरील देखाव्याशिवाय इतर बल, तेज वैगेरे) सर्व मी नाहीसे केले आहे. ४७५. ज्या वेळेला तू हे सैनिक माझ्या तोंडात पडलेले पाहिलेस, त्याच वेळेला या सर्वांचे आयुष्य संपले. आता हे पोकळ सोपटाप्रमाणे राहिलेले आहेत. ४७६. म्हणून लवकर ऊठ. मी यांना आतून मारले आहे व तू यांना (बाहेरून) मार आणि नसत्या शोकसंकटात पडू नकोस. ४७७. आपणच निशाण उभे करावे व आपणच त्यास कौतुकाने बाण मारून ते पाडावे. (यात जसे बाण हे निमित्तमात्र आहेत, त्याप्रमाणे या सर्वांना मीच उत्पन्न केले व मीच मारले आहे.) त्या बाणांप्रमाणे

पाडिजे। तैसें देखें गा तुझें। निमित्त आहे ॥ ७८ ॥ बापा विरुद्ध जें जाहलें। तें उपजतांचि वाघें नेलें। आतां राज्येंशीं संचलें। यश तूं भोगीं ॥ ७९ ॥ साविियाचि उतत होते दायाद। आणि बळिये जगीं दुर्मद। ते वधिले विशद। सायासु न लागतां ॥ ४८० ॥ ऐसिया इया गोष्टी। विश्वाचां वाक्पटीं। लिहूनि घालीं किरीटी। जगामाजीं ॥ ८१ ॥

संजय उवाच : एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी।
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

ऐसी आघवीचि हे कथा। तया अपूर्णमनोरथा। संजयो सांगे कुरुनाथा। ज्ञानदेवो म्हणे ॥ ८२ ॥ मग सत्यलोकौनि गंगाजळ। सुटलिया वाजत खळाळ। तैशी वाचा विशाळ। बोलतां तया ॥ ८३ ॥ नातरी महामेघांचे उमाळे। घडघडीत एके वेळे। घुमघुमिला मंदराचळें। क्षीराब्धी जैसा ॥ ८४ ॥ तैसें गंभीरें महानादें। हें वाक्य विश्वकंदें। बोलिलें अगाधें। अनंतरूपें ॥ ८५ ॥ तें अर्जुनें मोटकें ऐकिलें। आणि सुख कीं भय दुणावलें। हें नेणों परि कांपिन्नलें। सर्वांग तयाचें ॥ ८६ ॥ सखोलपणें वळली मोट। आणि तैसेचि जोडले करसंपुट। वेळोवेळां ललाट। चरणीं ठेवी ॥ ८७ ॥ तेवींचि कांहीं बोलों जाये। तंव गळा बुजालाचि ठाये। हें सुख कीं भय होये। हें विचारा तुम्ही ॥ ८८ ॥ परि तेव्हां देवाचेनि बोलें। अर्जुना हें ऐसें जाहलें। मियां पदांवरि देखिलें। श्लोकींचिया ॥ ८९ ॥ मग तैसाचि भेणभेण। पुढती जोहारूनि चरण। मग म्हणे जी आपण। ऐसें बोलिलेति ॥ ४९० ॥

अर्जुन उवाच : स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवंति सर्वे नमस्यंति च सिद्धसंघाः ॥ ३६ ॥

ना अर्जुना मी काळु। आणि ग्रासिजे तो माझा खेळु। हा बोलु कीर अढळु। मानूं आम्ही ॥ ९१ ॥ परि तुवां जी काळें। आजि स्थितीचिये वेळे। ग्रासिजे हें न मिळे। विचारासी ॥ ९२ ॥ कैसेनि आंगींचें तारुण्य मोडावें। कैचें नव्हे तें वार्धक्य काढावें। म्हणोनि करूं म्हणसी तें नव्हे। बहुतकरुनी ॥ ९३ ॥ हां जी चौपाहारी न भरतां। कोणेही वेळे श्रीअनंता। काय माध्यान्हीं सविता। मावळतु आहे ॥ ९४ ॥ पैं तुज अखंडिता काळा।

यात तू केवळ निमित्त आहेस. ४७८. बाबा अर्जुना. तुझ्या हिताला विरुद्ध असे जे कांही एक उत्पन्न झाले होते, ते उत्पन्न होताक्षणीच वाघाने नेले. (उत्पन्न झाल्या बरोबरच ते नाहीसे झाले.) आता (वाटेतील काटा आयताच निघाल्यामुळे) तुला मिळालेल्या राज्यासह यश तू भोग. ४७९. तुझे भाऊबंद स्वभावतःच गर्वाने फुगून गेले होते व जगामध्ये ते बलवान् आणि मदोन्मत्त झाले होते. त्यांना मुळीच सायास न लागता तू साफ नाहीसे केलेस. ४८०. अर्जुना, या जगामध्ये अशा या गोष्टी सर्व जगताच्या वाचारूपी पटावर लिहून ठेव. ४८१.

संजय म्हणाला, श्रीकृष्णाचे हे भाषण ऐकून (भयाने) कांपत असलेला व हात जोडलेला अर्जुन भयभीत होऊन साष्टांग नमस्कार घालून पुन्हा श्रीकृष्णाला सद्गदित वाणीने म्हणाला, ३५.

ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात. याप्रमाणे ही सर्व हकिकत त्या मनोरथ पूर्ण न झालेल्या कुरुदेशाच्या राजाला (धृतराष्ट्राला) संजय सांगत आहे. ४८२. मग ज्याप्रमाणे गंगेचे पाणी सत्य लोकापासून सुटले असता सारखे खळखळ वाजत जाते, त्याप्रमाणे तो श्रीकृष्ण बोलत असता गंभीर वाणीचा ओघ खळखळाटाने चालला होता. ४८३. अथवा मोठमोठ्या मेघांचे लोट एकाच वेळेला उठले असता जसा गडगडाट व्हावा किंवा मंदर नांवाच्या पर्वताने क्षीरसमुद्रामध्ये ज्याप्रमाणे मंथनाचा आवाज एकसारखा घुमावा, ४८४. त्याप्रमाणे अगाध व अनंतरूपधारी विश्वाचे कारण असलेल्या श्रीकृष्णाने गंभीर अशा मोठ्या शब्दाने भाषण केले. ४८५. ते अर्जुनाने थोडेसे ऐकले तोच सुखाचा म्हणा की भीतीचा म्हणा, दुप्पट जोर झाला; कशाचा, हे आम्हास माहित नाही; परंतु एवढे खरे की, त्यामुळे त्याचे सर्व शरीर थरथरा कांपावयास लागले. ४८६. त्यास झालेले सुख अथवा भय थेट हृदयापर्यंत जाऊन भिडल्यामुळे तो आपल्या पायापर्यंत लवला आणि त्याच सपाट्यात कसे तरी करून त्याने हात जोडले आणि तो आपले मस्तक पुनःपुनः प्रभूच्या पायांवर ठेवू लागला. ४८७. याचप्रमाणे कांही बोलण्याचा प्रयत्न करावा, तो त्याचा कंठ भरून राही; हे सुख झाल्याचे लक्षण आहे की भीतीचे आहे याचा तुम्ही आपल्या मनातच विचार करून निर्णय करा; (असे ज्ञानेश्वर महाराज श्रोत्यांना सांगतात.) ४८८. परंतु त्या वेळेला देवांनी केलेले भाषण ऐकून अर्जुनाची अशी ही स्थिति झाली, हे मी श्लोकाच्या वरील 'भीतभीतः प्रणम्य' या पदावरून जाणले. ४८९. मग तसाच भीत भीत तो पुन्हा श्रीकृष्णाच्या चरणाला नमस्कार करून म्हणाला महाराज, आपण असे बोललात, ४९०.

अर्जुन म्हणाला, हे हृषीकेशा, तुझ्या माहात्म्याने जग हर्ष व प्रेम पावते हे योग्यच आहे. भयभीत राक्षस दशदिशांना पळत आहेत. सर्व सिद्धांचे समुदाय तुला वंदन करीत आहेत (तेहि योग्यच आहे.) ३६.

की, अर्जुना, मी सर्वभक्षक काळ आहे आणि सर्वांचा नाश करणे, ही तर माझी लीलाच आहे; हे जे तुझे बोलणे ते आम्ही खरोखरच खरे मानू. ४९१. परंतु हे परमेश्वरा, आपण जे काळ, त्यांनी आज (स्थितिकाली) पालन करण्याच्या वेळेसच जगाचा संहार करावा, हे माझ्या विचाराला पटत नाही. ४९२. शरीरात असलेले तारुण्य कसे नाहीसे करावे व नसलेले म्हातारपण कोठून आणावे, (या गोष्टी जर करू म्हटले तर जशा व्हावयाच्या नाहीत, त्याप्रमाणे) जरी तू या स्थितिकाली संहार करू म्हणतोस, तरी ते बहुतकरून होणार नाही. ४९३. अहो देवा, चार प्रहर दिवस भरला नसताच कोणत्या तरी वेळी सूर्य माध्यान्ही मावळला आहे काय ? ४९४. देवा, अखंडित असे जे आपण काळ, त्या आपल्यास तिन्हीहि वेळा, (उत्पत्ति, स्थिति व लय) आहेत. परंतु त्या तिन्ही वेळा, आपापल्या समयास पूर्ण

तिन्ही आहाती जी वेळा । त्या तिन्ही परी सबळा । आपुलालां समयीं ।। ९५ ।। जे वेळीं हो लागे उत्पत्ती । ते वेळीं स्थिति प्रळयो हारपती । आणि स्थितिकाळीं न मिरविती । उत्पत्ति प्रळयो ।। ९६ ।। पाठीं प्रळयाचिये वेळे । उत्पत्ति स्थिति मावळे । हें कायसेनही न ढळे । अनादि ऐसें ।। ९७ ।। म्हणोनि आजि तरी भरें भोगें । स्थिती वर्तिजत आहे जगें । एथ ग्रसिसी तूं हें नलगे । माझां जीवीं ।। ९८ ।। तंव संकेतें देव बोले । अगा या दोन्ही सैन्यांसीचि मरण पुरलें । तें प्रत्यक्ष तुज दाविलें । येर यथाकाळें जाण ।। ९९ ।। हा संकेतु जंव अनंता । वेळु लागला बोलतां । तंव अर्जुनें लोकु मागुता । देखिला यथास्थिति ।। ५०० ।। मग म्हणतसे देवा । तूं सूत्रीं विश्वलाघवा । जग आला मा आघवा । पूर्वस्थिती पुढती ।। १ ।। परि पडिलिया दुःखसागरीं । तूं काढिसी कां जयापरी । ते कीर्ति तुझी हरी । आठवित असें ।। २ ।। कीर्ति आठवितां वेळोवेळां । भोगीतसें महासुखाचा सोहळा । तेथ हर्षामृतकल्लोळा । वरि लोळत आहों ।। ३ ।। देवा जियालेपणें जग । धरी तुझां ठायीं अनुराग । आणि दुष्टां तयां भंग । अधिकाधिक ।। ४ ।। पैं त्रिभुवनींचिया राक्षसां । महाभय तूं हृषीकेशा । म्हणोनि पळताती दिशां । पैलीकडे ।। ५ ।। येर सुर सिद्ध किन्नर । किंबहुना चराचर । ते तुज देखोनि हर्षनिर्भर । नमस्कारित असती ।। ६ ।।

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ।। ३७ ।।

एथ गा कवणा कारणा । राक्षस हे नारायणा । न लगतीचि चरणा । पळते जाहले ।। ७ ।। आणि हें तूतें काइ पुसावें । येतुलालें आम्हांसिही जाणवे । तरी सूर्योदयीं राहावें । कैसेनि तमें ।। ८ ।। तूं स्वप्रकाशाचा आगरु । आणि जाला आहासि गोचरु । म्हणोनिया निशाचरां केरु । फिटला सहजे ।। ९ ।। हें येतुले दिवस आम्हां । कांहीं नेणवेचि श्रीरामा । आतां देखतसों महिमा । गंभीर तुझा ।। ५१० ।। जेथूनि नाना सृष्टीचिया वोळी । पसरती भूतग्रामाचिया वेली । तया महद्ब्रह्मातें व्याली । दैविकी इच्छा ।। ११ ।। देवो निःसीमतत्त्व सदोदितु । देवो निःसीमगुण अनंतु । देवो निःसीमसाम्य सततु । नरेंद्र देवांचा ।। १२ ।। जी तूं त्रिजगतिये वोलावा । अक्षर तूं सदाशिवा । तूंचि संतासंत देवा । तयाही अतीत तें तूं ।। १३ ।।

सामर्थ्यवान् आहेत. ४९५. ज्या वेळेस उत्पत्ति व्हावयास लागते, त्या वेळी स्थिति व प्रलय या दोन्ही अवस्था नाहीशा होतात आणि स्थितीच्या वेळेस, उत्पत्ति व प्रलय या दोन्हीहि दिसत नाहीत. ४९६. प्रलयाच्या वेळेला, उत्पत्ति व स्थिति या दोहोंचा लोप होतो, ही अवस्था कशानेहि बदलत नाही, असा हा क्रम अनादि कालापासूनचा आहे. ४९७. म्हणून आज तर स्थितिकाली जग हे भोगाच्या भरात वागत आहे. म्हणून या स्थितिकाली, तू (कालरूप श्रीकृष्ण) त्याचा (जगाचा) संहार करशील, हे माझ्या मनाला पटत नाही. ४९८. तेव्हां खुणेने देव म्हणाले, अरे अर्जुना, फक्त या दोन्ही सैन्यांचेच आयुष्य संपले आहे, ते मी तुला प्रत्यक्ष दाखविले. त्यांच्याशिवाय इतर सर्व लोक आपापल्या योग्य काली मरण पावतील. ४९९. हा इशारा देण्यास देवाला जितका वेळ लागला, तितक्या वेळात अर्जुनाने पुन्हा पूर्वीप्रमाणे सर्व लोक सुखरूप असलेले पाहिले. ५००. मग अर्जुन म्हणावयास लागला, देवा, या विश्वरूपी सोंगाचा तू सूत्रधार आहेस. हे सर्व जग पुन्हा पूर्वस्थितीला आले ना ? ५०१. परंतु (या तुझ्या खेळात) दुःखसागरात पडलेल्या जीवांना तू ज्या प्रकाराने बाहेर काढतोस, ती तुझी कीर्ति, हे हरि मी आठवीत आहे. ५०२. वारंवार आपली कीर्ति आठवीत असतांना आम्ही ब्रह्मसुखाचा सोहळा भोगतो व त्या भोगात हर्षरूप अमृताच्या लाटांवर आम्ही लोळत आहोत. ५०३. अहो देवा, जग हे जगल्यामुळे तुझ्या ठिकाणी प्रीति धरीत आहे आणि त्या दुष्टांना तुझ्यापासून अधिकाधिक नाश आहे. ५०४. परंतु हे देवा, त्रिभुवनातील राक्षसांना तू साक्षात मृत्यूच आहेस म्हणून ते भयाने (दहा) दिशांच्या पलीकडे पळून जातात.५०५. बाकीचे देव, सिद्ध, किन्नर, फार काय सांगावे, हे स्थावरजंगमात्मक जे जग आहे, ते सर्व तुला आनंद भरीत होऊन नमस्कार करीत आहे. ५०६.

हे महात्मन्, अत्यंत महान् अशा महद्ब्रह्माचा देखील आदिकर्ता जो तू, त्या तुला ते (राक्षस इत्यादि) कां नमस्कार करीत नाहीत ? हे अनंता, देवाधिदेवा, जगन्निवासा, तूं अक्षर आहेस व सत् व असत् म्हणून जे आहे ते तूं आहेस; त्याच्या अतीत जे आहे, तेहि तूच आहेस. ३७.

हे श्रीकृष्णा, येथे हे राक्षस तुमच्या चरणांना शरण न येता कोणत्या कारणामुळे दूर पळून गेले आहेत ? ५०७. आणि हे तुम्हाला तरी काय पुसावयाचे आहे ? एवढे तर आमच्याहि लक्षात येण्यासारखे आहे. (तर हे पहा) सूर्य उगवला असता अंधार कसा टिकाव धरणार ? ५०८. तू आत्मप्रकाशाची खाण आहेस आणि (आमच्यापुढे) प्रत्यक्ष प्रगट झाला आहेस. म्हणून सहजच राक्षसांची दुर्दशा उडाली आहे. ५०९. इतके दिवस, हे श्रीरामा, हे आम्हाला कांहीच समजत नव्हते. हे तुझे अगाध सामर्थ्य आताच आमच्या नजरेस येत आहे. ५१०. ज्याच्या पासून अनेक सृष्टींच्या पंक्ति व प्राणिमात्रांच्या समुदायरूप वेली उत्पन्न होत असतात, त्या महद्ब्रह्माला, प्रभु, आपली इच्छा प्रसवली आहे. ५११. देवा, आपण अमर्याद तत्त्वरूप असून आपले अस्तित्व त्रिकालाबाधित आहे. आपण अंत रहित असून आपल्या गुणांची गणति नाही; आपण अखंड निष्प्रतिबंधपणाने सर्वत्र व्याप्त आहात व आपण देवांचे राजे आहात. ५१२. हे नित्य कल्याणरूप देवा, महाराजा, तू त्रैलोक्याला आश्रय आहेस. तू अविनाशी आहेस. देवा, सत् व असत् तूच आहेस व त्यापलीकडील जे तेहि तूच आहेस. ५१३.

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनंतरूप ॥ ३८ ॥

प्रकृतिपुरुषांचा आदी । जी महत्तत्वां तूंचि अवधी । स्वयें तूं अनादी । पुरातनु ॥ १४ ॥ सकळ विश्वजीवन । जीवांसि तूंचि निधान । भूतभविष्याचें ज्ञान । तुझांचि हातीं ॥ १५ ॥ जी श्रुतीचिया लोचना । स्वरूपसुख तूं अभिन्ना । त्रिभुवनाचिया आयतना । आयतन तूं ॥ १६ ॥ म्हणोनि जी परम । तूंतें म्हणिजे महाधाम । कल्पांतीं महद्ब्रह्म । तुझां अंकीं रिगे ॥ १७ ॥ किंबहुना देवें । विश्व विस्तारिलें आहे आघवें । अनंतरूपा वानावें । कवणें तूंतें ॥ १८ ॥

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥
नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥

जी काय एक तूं नव्हसी । तूं कवणे ठायीं गा नससी । हें असो जैसा आहासी । तैसिया नमो ॥ १९ ॥ वायु तूं अनंता । यम तूं नियमिता । प्राणिगणीं वसता । अग्नि जी तूं ॥ ५२० ॥ वरुण तूं सोम । स्रष्टा तूं ब्रह्म । पितामहाचाही परम । आदिजनक तूं ॥ २१ ॥ आणीकही जें जें कांहीं । रूप आथि अथवा नाहीं । तया नमो तुज तैसयाही । जगन्नाथा ॥ २२ ॥ ऐसें सानुरागें चित्तें । स्तवन केलें पांडुसुतें । मग पुढती म्हणे नमस्ते । नमस्ते प्रभो ॥ २३ ॥ पाठीं तिये साद्यंते । न्याहाळी श्रीमूर्तीतें । आणि पुढती म्हणे नमस्ते । नमस्ते प्रभो ॥ २४ ॥ पाहतां पाहतां प्रांतें । समाधान पावे चित्तें । आणि पुढती म्हणे नमस्ते । नमस्ते प्रभो ॥ २५ ॥ इये चराचरीं समस्ते । अखंडिता देखे तयांतें । आणि पुढती म्हणे नमस्ते । नमस्ते प्रभो ॥ २६ ॥ ऐसीं रूपें तियें अद्भुतें । आश्चर्यें स्फुरती अनंतें । तंव तंव नमस्ते । नमस्तेचि म्हणे ॥ २७ ॥ आणिक स्तुति नाठवे । आणि निवांताही नसवे । नेणों कैसा प्रेमभावें । गाजोंचि लागे ॥ २८ ॥ किंबहुना इयापरी । नमन केलें सहस्रवरी । कीं पुढती म्हणे श्रीहरी । तुज सन्मुखा नमो ॥ २९ ॥ देवासि पाठी पोट आथि कीं नाहीं । येणें उपयोगु आम्हां काई । तरि तुज पाठिमोरेयाही । नमो स्वामी ॥ ५३० ॥ उभा माझिये पाठीसीं । म्हणोनि पाठिमोरें म्हणावें तुम्हांसी ।

तू आदिदेव, पुराणपुरुष आहेस; तू या विश्वाचे अखेरीचे निवासस्थान आहेस. तू सर्व जाणतोस, तू जाणण्याला (अत्यंत) योग्य आहेस, अत्यंत श्रेष्ठ असे आश्रयस्थान तूच आहेस. हे अनंतरूपा, तू (हे) विश्व व्यापिले आहेस. ३८.

देवा, (तू) प्रकृति व पुरुषांचे मूळ आहेस. महत् तत्त्वाचा शेवटहि तूच आहेस. तू जन्मरहित आहेस व तू सगळ्यांच्या पूर्वीचा आहेस. ५१४. (देवा) तू सर्व जगाचे जीवन आहेस आणि जीवांचा शेवटहि तुझ्यातच होतो व भूत-भविष्यांचे ज्ञान तुझ्याच हाती आहे. ५१५. हे जीवांशी अभिन्नतेने असणाऱ्या देवा, श्रुतीच्या नेत्रांना (ज्ञानास) गोचर होणारे असे जे स्वरूप-सुख, ते तू आहेस आणि त्रैलोक्याला आधारभूत जी माया, त्या मायेला आधार तूच आहेस. ५१६. म्हणून देवा, तुला श्रेष्ठ असे आश्रयस्थान म्हणतात आणि प्रलयकाळाच्या शेवटी माया ही तुझ्या स्वरूपी लीन होते. ५१७. फार काय सांगावे ! देवा, तुझ्याकडून सर्व विश्व विस्तारले गेले आहे. ज्या तुला अनंत रूपे आहेत, त्या तुझे वर्णन कोणी करावे ? ५१८.

वायु, यम, अग्नि, वरुण, चंद्र, ब्रह्मदेव आणि ब्रह्मदेवाचाहि पिता तू आहेस. तुला सहस्रावधि नमस्कार असोत. पुनःपुनः तुला नमस्कार असो. ३९. हे सर्वत्र असणाऱ्या प्रभो, पुढून, मागून, सर्व बाजूंनी तुला नमस्कार असो. सामर्थ्याला अंत नसलेला व पराक्रमाला इयत्ता नसलेला तू आहेस. तू सर्व व्यापून आहेस. तस्मात् सर्व तूच आहेस. ४०

देवा, काय काय एक तू नाहीस ? अरे, तू कोणत्या ठिकाणी नाहीस ? हे वर्णन करणे पुरे, तू जसा असशील तशा तुला नमस्कार असो. ५१९. हे अनंता, तू वायु आहेस व जगाचे शासन करणारा यम तू आहेस. सर्व प्राण्यांच्या समुदायात असणारा जो अग्नि (जठराग्नि) तो तू आहेस. ५२०. देवा तू वरुण, चंद्र व जगत् उत्पन्न करणारा ब्रह्मदेव आहेस व त्या ब्रह्मदेवाचा श्रेष्ठ असा आदिजनक तू आहेस. ५२१. आणि हे जगन्नाथा, आणखी जे जे म्हणून कांही ज्याला रूप आहे अथवा नाही, ते सर्व तूच आहेस. म्हणून तशा त्या तुला मी नमस्कार करतो. ५२२. अशा प्रीतियुक्त अंतःकरणाने अर्जुनाने भगवंताची स्तुति केली; मग पुन्हा म्हणाला, प्रभो, तुला नमस्कार असो, ५२३. पुन्हा त्या श्रीमूर्तीला त्याने साद्यंत पाहिले आणि पुन्हा म्हणाला 'प्रभो, तुला नमस्कार असो,' तुला नमस्कार असो, तुला नमस्कार असो, ५२४. त्या मूर्तीच्या (एकेक) अवयवाचे भाग पाहाता पाहाता त्याच्या अंतःकरणास समाधान वाटले आणि पुन्हा म्हणाला, 'प्रभो, तुला नमस्कार असो, तुला नमस्कार असो', ५२५. या सर्व स्थावरजंगमात्मक जगामध्ये अखंडित जो प्रभु त्याला त्याने पाहिले आणि पुन्हा म्हणाला 'प्रभो, तुला नमस्कार असो, तुला नमस्कार असो'. ५२६. अशी ती अनंत व अद्भुत रूपे जो जो आश्चर्यकारक रीतीने अर्जुनाच्या पुढे प्रगट होत होती, तो तो अर्जुन 'प्रभो, तुला नमस्कार असो,' नमस्कार असो, असेच म्हणत होता. ५२७. 'नमस्ते, नमस्ते' याहून दुसरी स्तुति त्याला आठवेना आणि निवांतपणाने राहावे हेहि सहन होईना. कशा प्रेमभावाने तो (अर्जुन) 'नमस्ते, नमस्ते' अशीच गर्जना करीत होता, ते कळत नाही ! ५२८. फार काय सांगावे ! याप्रमाणे अर्जुनाने हजारो नमस्कार केले व पुन्हा म्हणाला की, हे माझ्यासमोर असणाऱ्या श्रीहरि तुला नमस्कार असो. ५२९. देवाला पाठ व पोट आहे का नाही, याचा विचार करून आम्हाला काय प्रयोजन आहे ? परंतु महाराज, पाठमोरा जो तू, त्या तुला नमस्कार असो. ५३०. माझ्या पाठीमागे जसा तू आहेस म्हणून मी आपल्यास पाठीमोरे असे म्हणतो; परंतु हे परमेश्वरा, जगाशी समोर अथवा पाठीमोरे होणे हे तुझ्या ठिकाणी

सन्मुख विमुख जगेंसीं । न घडे तुज ॥ ३१ ॥ आतां वेगळालिया अवेवां । नेणों रूप करूं देवा । म्हणोनि नमो तुज सर्वा । सर्वात्मका ॥ ३२ ॥ जी अनंतबळसंभ्रमा । तुज नमो अमितविक्रमा । सकळकाळीं समा । सर्वदेवा ॥ ३३ ॥ आघवां अवकाशीं जैसें । अवकाशचि होऊनि आकाश असे । तूं सर्वपणें तैसें । पातलासि सर्व ॥ ३४ ॥ किंबहुना केवळ । सर्व हें तूंचि निखिळ । परि क्षीरार्णवीं कल्लोळ । पयाचे जैसे ॥ ३५ ॥ म्हणोनियां देवा । तूं वेगळा नव्हसी सर्वां । हें आलें मज सद्भावा । आतां तूंचि सर्व ॥ ३६ ॥

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥ ४१ ॥

परि ऐसिया तूतें स्वामी । कहींच नेणों जी आम्ही । म्हणोनि सोयरे संबंधधर्मीं । राहाटलों तुजसीं ॥ ३७ ॥ अहा थोर वाउर जाहलें । अमृतें संमार्जन म्यां केलें । वारिकें घेऊनि दिधलें । कामधेनूतें ॥ ३८ ॥ परिसाचा खडवाचि जोडला । कीं फोडोनि गाडोरा आम्ही घातला । कल्पतरू तोडोनि केला । कुंपु शेता ॥ ३९ ॥ चिंतामणीची खाणी लागली । तेणेंवरी वोढाळें वोल्हांटिलीं । तैसी तुझी जवळिक धाडिली । सांगातीपणें ॥ ५४० ॥ हें आजिचेंचि पाहें पां रोकडें । कवण जुंझ हें केवढें । परि परब्रह्म तूं उघडें । सारथी केलासी ॥ ४१ ॥ ययां कौरवांचिया घरा । शिष्टाई धाडिलासि दातारा । ऐसा वणिजेसाठीं जागेश्वरा । विकलासि आम्हीं ॥ ४२ ॥ तूं योगियांचें समाधिसुख । कैसा जाणेचिना मी मूर्ख । उपरोधु जी सन्मुख । तुजसीं करूं ॥ ४३ ॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥

तूं या विश्वाची अनादि आदी । बैससी जिये सभासदीं । तेथें सोयरीकीचिया शब्दीं । रळीं बोलों ॥ ४४ ॥ विपायें राउळा येवों । तरि तुझेनि अंगें मानु पावों । मानसी तरी जावों । रुसोनि सलगी ॥ ४५ ॥ पायां लागोनि बुझावणी । तुझां ठायीं शार्ङ्गपाणी । पाहिजे ऐशी करणी । बहु केली आम्हीं ॥ ४६ ॥ सजनपणाचिया वाटा । तुजपुढें बैसें उफराटा ।

संभवत नाही (कारण जगद्रूप तूच आहेस). ५३१. आता वेगवेगळ्या अवयवांचे वर्णन करण्याचे देवा, मला कळत नाही. याकरिता सर्व चराचर बनून सर्वांच्या आत आत्मरूपाने तूच आहेस, त्या तुला नमस्कार असो. ५३२. देवा, अनंत बलाच्या आवेशाचे तू ठिकाण आहेस व तुझ्या पराक्रमाला मोजता येत नाही; तू तिन्ही काळी सारखा (एकरूप) असतोस आणि सर्व देवांच्या रूपाने तूच आहेस, त्या तुला नमस्कार असो. ५३३. ज्याप्रमाणे सर्व पोकळीत आकाश हे पोकळी होऊन असते, त्याप्रमाणे तू सर्वांना व्यापून सर्व झाला आहेस. ५३४. फार काय सांगावे ! हे सर्व त्रिभुवन केवळ तूच आहेस. परंतु क्षीरसमुद्रावर जशा क्षीराच्या लाटा असतात, (त्याप्रमाणे त्रिभुवन हे तुझ्या ठिकाणी आहे). ५३५. म्हणून देवा, तू या सर्व जगाहून वेगळा नाहीस, हे माझ्या खरोखर अनुभवाला आले, तर आता देवा सर्व तूच आहेस. ५३६.

तुझा हा महिमा न जाणणारा मी प्रमादामुळे अथवा प्रेमामुळे मित्र समजून, तुच्छतापूर्वक, अरे कृष्णा, हे यादवा, अरे सख्या इत्यादि जे तुला बोललो; ४१.

परंतु एवढा मोठा तू असूनहि हे प्रभो, आम्ही तुला केव्हांच जाणले नाही आणि त्यामुळे आम्ही तुझ्याशी असलेले आप्तसंबंधाचे नाते लक्षात घेऊन, त्या दृष्टीने तुझ्याशी वागणूक ठेवली. ५३७. अरे, अरे ! ही फारच अनुचित गोष्ट झाली की, मी सडा घालण्याच्या कामी अमृताचा उपयोग केला ! आणि लहानसे शिंगरू घेऊन त्याच्या मोबदल्यात कामधेनूच देऊन टाकली. ५३८. तू म्हणजे आम्हाला प्रत्यक्ष परिसाचा खडकच लाभला होतास. पण तो फोडून आम्ही त्याचा उपयोग (भिंतीचा) पाया भरण्याच्या कामी केला अथवा आम्ही कल्पवृक्ष तोडून त्याचें शेत राखण्याकरिता कुंपण केले ! ५३९. मला तू (म्हणजे) चिंतामणि नामक रत्नांच्या खाणीचा लाभ झालास; परंतु त्या रत्नांचा उपयोग ओढाळ गुरांना हाकण्याकडे केला. याच तऱ्हेने तुझी प्राप्ति झाली असतांनाहि ती प्राप्ति, तू स्नेही म्हणून मी व्यर्थ घालविली. ५४०. (मागच्या सर्व गोष्टी असू दे) आजचीच प्रत्यक्ष गोष्ट पहा, की हे युद्ध कसले व काय किंमतीचे आहे ! पण तू मूर्तिमंत परब्रह्म असताहि तुला या युद्धात मी सारथी केले आहे ! ५४१. हे दातारा, तडजोड करण्याकरिता कौरवांच्या घरी आम्ही तुला पाठविले. अशा प्रकारे देवा, तू प्रत्यक्ष जागृत दैवत असून देखील, तुला आम्ही तडजोडीसारख्या सामान्य व्यवहाराकरिता खर्ची घातले. ५४२. तू योग्याचे समाधिसुख आहेस, मी कसा मूर्ख की, हे मी जाणले नाही व तुझ्या तोंडावर तुला वर्मी लागेल, असे भाषण मी करीत होतो. ५४३.

आणि हे अच्युता, क्रीडा, शयन, आसन, भोजन इत्यादि प्रसंगी तूं एकटा असतांना किंवा (लोकांच्या) देखत तुझा उपहास करण्याकरिता जो तुझा अपमान केला त्याबद्दल हे अप्रमेया, तू मला क्षमा कर. ४२.

या विश्वाचे अनादि मूळ जो तू, तो तू ज्या सभासदांमध्ये बसत होतास तेथे जे शब्द नातलगांशी बोलत असतांना शोभतील, त्या शब्दांनी आम्ही तुझ्याशी विनोद करीत होतो. ५४४. आम्ही केव्हां तरी तुझ्या घरी येत होतो तेव्हां तू स्वतःच (आमचे आदरातिथ्य करून) आम्हास मान देत होतास, तरी (सुद्धा) तुझ्याशी अतिपरिचय असल्यामुळे, आम्ही उलट तुझ्यावरच रुसून बसत होतो. ५४५. देवा, तू पाया पडून आमची समजूत केली पाहिजेस (असा आम्ही हट्ट करीत होतो) व या हट्टाप्रमाणे आम्ही तुझ्याशी अनेक गोष्टी केल्या. ५४६. मी तुझा जिवलग मित्र या नात्याने तुझ्यापुढे पाठ करून बसत होतो. श्रीकृष्णा, ही काय आमची योग्यता

हा पाडु काय वैकुंठा । परि चुकलों जी ।। ४७ ।। देवेंसि कोलकाठी धरूं । अखाडा झोंबीलोंबीं करूं । सारी खेळतां अस्करूं । निकरेंही भांडों ।। ४८ ।। चांग तें उराउरीं मागों । देवासि कीं बुद्धि सांगों । तेवींचि म्हणों काय लागों । तुझें आम्हीं ।। ४९ ।। ऐसा अपराधु हा आहे । जो त्रिभुवनीं न समाये । जी नेणेचि कां पाये । शिवतिले तुझे ।। ५५० ।। देवो बोनयाचां अवसरीं । लोभें कीर आठवण करी । परि माझा निसुग गर्व अवधारीं । जे फुगूनचि बैसें ।। ५१ ।। देवाचिया भोगायतनीं । खेळतां आशंकेना मनीं । जी रिगोनियां शयनीं । सरिसा पहुडे ।। ५२ ।। 'कृष्णा' म्हणोनि हाकारिजे । यादवपणें तूतें लेखिजे । आपली आण घालिजे । जातां तुज ।। ५३ ।। मज एकासनीं बैसणें । कां तुझा बोलु न मानणें । हें वोळखीचेनि दाटपणें । बहुत घडलें ।। ५४ ।। म्हणोनि काय काय आतां । निवेदिजेल अनंता । मी राशि आहे समस्तां । अपराधांची ।। ५५ ।। यालागीं पुढां अथवा पाठीं । जियें राहाटलों बहुवें वोखटीं । तियें मायेचिया परी पोटीं । सामावीं प्रभो ।। ५६ ।। जी कोण्ही एके वेळे । सरिता घेऊनि येती खडुळें । तियें समाविजेति सिंधुजळें । आन उपायो नाहीं ।। ५७ ।। तैसीं प्रीती कां प्रमादें । देवेंसीं मज विरुद्धें । बोलविलीं तियें मुकुंदें । उपसाहावीं जीं ।। ५८ ।। आणि देवाचेनि क्षमत्वें क्षमा । आधारु जाली आहे या भूतग्रामा । म्हणोनि पुरुषोत्तमा । विनवूं तें थोडें ।। ५९ ।। तरि आतां अप्रमेया । मज शरणागता आपुलिया । क्षमा कीजो जी यया । अपराधांसी ।। ५६० ।।

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ।। ४३ ।।

जी जाणितलें मियां साचें । महिमान आतां देवाचें । देवो होय चराचराचें । जन्मस्थान ।। ६१ ।। हरिहरादि समस्तां । देवा तूं परम देवता । वेदांतेंही पढविता । आदिगुरु तूं ।। ६२ ।। गंभीर तूं श्रीरामा । नानाभूतैकसमा । सकळगुणीं अप्रतिमा । अद्वितीया ।। ६३ ।। तुजसी नाहीं सरिसें । हें प्रतिपादनचि कायसें । तुवां जालेनि आकाशें । सामाविलें जग ।। ६४ ।। तया तुझेनि पाडें दुजे । ऐसें बोलतांचि लाजिजे । तेथ अधिकाचि कीजे । गोठी केवीं ।। ६५ ।। म्हणोनि त्रिभुवनीं तूं एकु । तुजसरिसा ना अधिकु । तुझा महिमा अलौकिकु । नेणिजे वानूं ।। ६६ ।।

होती ! पण महाराज, आम्ही चुकलो. ५४७. देवाशी दांडपट्टा खेळत होतो, आखाड्यात देवांशी कुस्ती करीत होतो व सोंगट्या खेळतांना देवा, धिक्कारून बोलत होतो व हातघाईवर येऊन देवांशी भांडत होतो. ५४८. जी चांगली वस्तु असेल, ती झटपट मागत होतो, तू देव सर्वज्ञ पण तुला देखील शहाणपणाच्या गोष्टी सांगत होतो, त्याचप्रमाणे 'आम्ही तुझे काय लागतो ?' असे म्हणत होतो. ५४९. हा अपराध असा आहे की, जो त्रिभुवनातहि मावणार नाही; परंतु देवा, मी तुझी शपथ वाहून सांगतो की, हे अपराध आमच्या हातून न कळून (अज्ञानामुळे) झाले. ५५०. जेवणाच्या वेळी देव माझी खरोखर प्रेमाने आठवण करीत असे, पण माझा निर्लज्ज गर्व पहा की, मी फुगूनच बसत होतो, ५५१. देवाच्या अंतःपुरात खेळतांना मनात शंका धरीत नव्हतो, इतकेच काय, पण देवा, तुझ्या बिछान्यावर जाऊन तुझ्या शेजारी निजत होतो. ५५२. 'कृष्णा' म्हणून तुला हाक मारीत होतो. तू एक यादव आहेस, असे तुला समजत होतो व तू जाण्यास निघाला असतांना तुला आम्ही आपली शपथ घालीत होतो. ५५३. मी तुझ्याबरोबर तुझ्याच आसनावर बसत होतो अथवा, तू सांगितलेली गोष्ट मानीत नव्हतो, असल्या गोष्टी अतिपरिचयामुळे पुष्कळ घडल्या. ५५४. म्हणून श्रीकृष्णा, आता काय एक म्हणून सांगावे ? मी सर्व अपराधांची रास आहे. ५५५. म्हणून हे प्रभो, तुझ्या समक्ष अथवा तुझ्या पश्चात ज्या अनेक वाईट गोष्टी माझ्या हातून घडल्या असतील, त्या आई ज्याप्रमाणे मुलाचे सर्व अपराध पोटात घालते त्याप्रमाणे तू पोटात घालाव्यास. ५५६. महाराज, कोणत्याहि एखाद्या वेळी, जेव्हां नद्या गढूळ पाण्याचे लोट घेऊन येतात, तेव्हां समुद्राच्या पाण्याने त्या गढूळ पाण्याच्या लोटास आपल्या पोटात सामाविले पाहिजे, त्यास दुसरा उपाय नाही. ५५७. त्याप्रमाणे प्रीतीने अथवा चुकीने माझ्याकडून देवाला जी विरुद्ध भाषणे बोलली गेली, हे श्रीकृष्णा, ती तू सर्व सहन करावीस. ५५८. आणि हे देवा, तुझ्याच क्षमावान् स्वभावामुळे, पृथ्वी या प्राणिमात्रांना धारण करणारी झाली आहे. म्हणून श्रीकृष्णा, तुला विनंति करावी तितकी थोडीच आहे. ५५९. तरी आता हे अगम्या श्रीकृष्णा, मी जो आपल्याला शरण आलो आहे, त्या मला या अपराधाची क्षमा करावी. ५६०.

ह्या चराचर जगाचा तू पिता आहेस, अत्यंत पूज्य व श्रेष्ठ असा (या जगाचा) गुरु आहेस. हे अप्रतिमप्रभावा, (स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ या) तिन्ही लोकांमध्ये देखील तुझ्यासारखा दुसरा कोणीहि नाही; मग तुझ्यापेक्षा अधिक कोठून असणार ? ४३.

महाराज, आता मी तुझे यथार्थ, माहात्म्य जाणले. हे परमात्म्या, तू या स्थावरजंगमात्मक जगाचे उत्पत्तिस्थान आहेस. ५६१. देवा, विष्णु, शंकर इत्यादिक दैवतांचा तू श्रेष्ठ देव आहेस व वेदांनाहि शहाणपणा शिकविणारा मूळगुरु तू आहेस. ५६२. हे श्रीकृष्णा, तू फार गंभीर अंतःकरणाचा आहेस व तू सर्व प्राण्यात सारखा आहेस, तू सर्व गुणांमध्ये बिनजोड आहेस व तुझ्यासारखे दुसरे कोणीहि नाही. ५६३. तुझ्या बरोबरीचे कोणी नाही, हे सांगावयास कशाला पाहिजे ? तुझ्यापासून झालेल्या आकाशात सर्व जग सामावले आहे. ५६४. त्या तुझ्या बरोबरीला दुसरा कांही पदार्थ आहे, असे बोलण्याची लाज वाटावयास पाहिजे. अशा प्रसंगात तुझ्याहून कोणी मोठे आहे असे म्हणण्याची गोष्टच कशाला पाहिजे ? ५६५. म्हणूनच या त्रिभुवनात नांव घेण्यासारखा तू एकच आहेस. तुझ्या तोडीचा दुसरा कोणी नाही व तुझ्यापेक्षा अधिक कोणी नाही. तुझे माहात्म्य खरोखर लोकोत्तर आहे. त्याचे वर्णन कसे करावे, ते समजत नाही. ५६६.

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥

ऐसें अर्जुनें म्हणितलें । मग पुढती दंडवत घातलें । तेथें सात्त्विकाचें आलें । भरतें तया ॥ ६७ ॥ मग म्हणतसे प्रसीद प्रसीद । वाचा होतसे सद्गद । काढी जी अपराध- । समुद्रौनि मातें ॥ ६८ ॥ तुज विश्वसुहृदातें कहीं । सोयरेपणें न मनूंचि पाहीं । तुज ईश्वरेश्वराचां ठायीं । ऐश्वर्य केलें ॥ ६९ ॥ तूं वर्णनीय परी लोभे । मातें वर्णिसी पां सभे । तरि मियां वल्गिजे क्षोभें । अधिकाधिक ॥ ५७० ॥ आतां ऐसऐसेया अपराधां । मर्यादा नाहीं मुकुंदा । म्हणोनि रक्ष रक्ष प्रमादा । पसावो म्हणुनी ॥ ७१ ॥ जी हेंचि विनवावयालागी । कैंची योग्यता माझां आंगीं । परि अपत्य जैसें सलगी । बापेंसिं बोले ॥ ७२ ॥ पुत्राचे अपराध । जरी जाहले अगाध । तरी पिता साहे निर्द्वंद । तैसें साहिजो जी ॥ ७३ ॥ सख्याचें उद्धत । सखा साहे निवांत । तैसें तुवां समस्त । साहिजो जी ॥ ७४ ॥ प्रियाचां ठायीं सन्मान । प्रिय न पाहे सर्वथा जाण । तेवीं उच्छिष्ट काढिलें आपण । ते क्षमा कीजो ॥ ७५ ॥ नातरी प्राणाचें सोयरें भेटे । मग जीवें भूतलीं जियें संकटें । तियें निवेदितां न वाटे । संकोचु कांहीं ॥ ७६ ॥ कां उखितें आंगें जीवें । आपणपें दिधलें जिया भावें । तिये कांतु मिनलिया न राहवे । हृदय जेवीं ॥ ७७ ॥ तयापरी जी मियां । हें विनविलें तुमतें गोसाविया । आणि कांहीं एक म्हणावया । कारण असे ॥ ७८ ॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देवरूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥

तरि देवेसी सलगी केली । जे विश्वरूपाची आळी घेतली । ते मायबापें पुरविली । स्नेहाळाचेनि ॥ ७९ ॥ सुरतरूंचीं झाडें । आंगणीं लावावीं कोडें । देयावें कामधेनुचें पाडे । खेळावया ॥ ५८० ॥ मियां नक्षत्रीं डाव पाडावा । चंद्र चेंडुवालागीं देयावा । हा छंदु सिद्धी नेला आघवा । माउलिये तुवां ॥ ८१ ॥ जया अमृतलेशालागीं सायास । तयाचा पाऊस केला चारी मास । पृथ्वी वाहून चासेचास । चिंतामणि पेरिले ॥ ८२ ॥ ऐसा कृतकृत्य

यास्तव, जगताचा स्वामी व स्तवन करण्यास योग्य अशा तुला मी दंडवत घालून, नमस्कार करून (प्रार्थना करतो); प्रसन्न हो. हे देवा, पिता ज्याप्रमाणे पुत्राचे, मित्र ज्याप्रमाणे मित्राचे, प्रियजन ज्याप्रमाणे प्रियजनांचे (अपराध सहन करतो) त्याप्रमाणे माझे अपराध तू कृपा करून सहन करावेस (पोटात घालावेस). ४४.

याप्रमाणे अर्जुनाने भाषण केले आणि नंतर देवास साष्टांग नमस्कार केला. त्या वेळी त्याच्यात अष्टसात्त्विक भाव भरून आले. ५६७. मग त्याची वाचा सद्गदित होऊन तो म्हणावयास लागला, 'प्रसन्न हो, प्रसन्न हो.' देवा, मला अपराधरूपी समुद्रातून काढ. ५६८. तू सर्व जगाचा मित्र असून, तू आमचा एक नातेवाईक आहेस, असे समजून मी तुला कधी मान दिला नाही. सगळ्या देवांचा जो तू ईश्वर, त्या तुझ्या ठिकाणी (तुला सारथी करून) प्रभुत्व (धनीपण) गाजविले. ५६९. सर्वांकडून वर्णन करण्यास तूं एकच योग्य आहेस. (तेव्हां वास्तविक पाहाता मीच तुझे वर्णन करणे योग्य होते;) पण माझ्यावर तुझे प्रेम असल्यामुळे, सभेमध्ये तू माझेच वर्णन करीत होतास. (तेव्हां मी आपली स्वतःची योग्यता ओळखून उगीच बसावे की नाही ? तरी तसे न करता) तेव्हां मी गर्वाने चढून जाऊन, अधिक अधिकच बडबड करीत होतो. ५७०. आता देवा, अशा माझ्या हातून घडलेल्या अपराधांना मर्यादा नाही. याकरिता माझ्यावर प्रसाद म्हणून, माझ्या चुकांपासून माझे रक्षण करा. ५७१. देवा, ही सुद्धा विनंति करण्याची योग्यता माझ्या अंगी कोठे आहे ? परंतु लहान मूल ज्याप्रमाणे आपल्या बापाशी सलगीचे भाषण करते (त्याप्रमाणे मी तुमच्याशी सलगीचे भाषण करीत आहे). ५७२. आपल्या मुलाच्या किती जरी चुका झाल्या तरी बाप ज्याप्रमाणे दुजेपणा सोडून त्या सहन करतो, त्याप्रमाणे अहो महाराज, माझे अपराध आपण सहन करा. ५७३. बरोबरीचा स्नेही आपल्या स्नेह्याकडून कांही उपमर्द झाला असता त्याविषयी कांहीच मनात न घेता सहन करतो, त्याप्रमाणे महाराज, मी केलेली सर्व अविचारी कृत्ये आपण सहन करा. ५७४. असे पहा की, स्नेह्याच्या ठिकाणी स्नेही, सन्मानाची मुळीच इच्छा करीत नाही; त्याप्रमाणे आपण आमच्या घरी उच्छिष्ट काढले. त्याची आपण क्षमा करावी. ५७५. अथवा जिवलग स्नेह्याची गाठ पडल्यावर, मग आपण भोगलेले जे संकटाचे सर्व प्रसंग, ते त्यास सांगावयास कांहीच संकोच वाटत नाही. ५७६. अथवा ज्या पतिव्रतेने आपल्याला शरीराने व प्राणाने सर्वस्वी प्रेमपूर्वक पतीला अर्पण केले, तिची व पतीची भेट झाली असता ज्याप्रमाणे तिच्या मनातील कोणतीहि गोष्ट पतीला सांगितल्या वाचून तिच्याने राहावत नाही; ५७७. अहो महाराज, त्याप्रमाणे मी तुम्हाला (माझे मागील अपराध क्षमा करण्याची) विनंति केली; व माझा आणखी कांही एक सांगावयाचा हेतू आहे. ५७८.

पूर्वी (कधी) न पाहिलेले हे (तुझे विश्वरूप) पाहून मी हर्ष पावलो आहे आणि भयाने माझे मन व्याकुळ झाले आहे. (म्हणून) देवा मला तेच (पूर्वीचे) रूप दाखव. हे देवाधिदेवा हे जगन्निवासा, माझ्यावर प्रसन्न हो. ४५.

तरी मी विश्वरूपदर्शनाचा हट्ट घेतला, हा जो देवाशी मी लडिवाळपणा केला, तो माझा लडिवाळपणाचा हट्ट आपण जे प्रेमळ भक्तांचे मायबाप, त्या तुम्ही पुरविला. ५७९. कल्पवृक्षांची झाडे अंगणामध्येच कौतुकाने लावून द्यावीत अथवा कामधेनूचे वासरू खेळावयास आणून द्यावे; ५८०. मी नक्षत्रांच्या फांद्यांनी डाव खेळावा, मला चेंडू म्हणून खेळावयास चंद्र द्यावा, हा माझा सर्व हट्ट माझ्या आई, तू सिद्धीस नेलास. ५८१. ज्या अमृताच्या थेंबाकरिता कष्ट पडतात, त्या अमृताचा पाऊस आपण चार महिने पाडलात व सर्वच पृथ्वी पेरणीस लायक करून तिच्यामध्ये पाभारीच्या प्रत्येक तासात (फणांच्या रेषात) चिंतामणि नावांची रत्ने पेरिलीत. ५८२. महाराज, याप्रमाणे मला आपण कृतकृत्य केलेत.

केला स्वामी । बहुवे लळा पाळिला तुम्हीं । दाविलें जें हरब्रह्मीं । नायकिजे कानीं ।। ८३ ।। मग देखावयाची केउती गोठी । जयाची उपनिषदां नाहीं भेटी । ते जिव्हारींची गांठी । मजलागीं सोडिली ।। ८४ ।। जी कल्पादीलागोनि । आजिची घडी धरूनि । माझीं जेतुलीं होऊनि । गेलीं जन्में ।। ८५ ।। तयां आघवियांचिआंतु । घरडोळी घेऊनि असें पाहतु । परि ही देखिली ऐकिली मातु । आतुडेचिना ।। ८६ ।। बुद्धीचें जाणणें । कहीं न वचेचि याचेनि आंगणें । हे सादही अंतःकरणें । करवेचिना ।। ८७ ।। तेथ डोळ्यां देखी होआवी । ही गोठीचि कायसया करावी । किंबहुना पूर्वीं । दृष्ट ना श्रुत ।। ८८ ।। तें हें विश्वरूप आपुलें । तुम्हीं मज डोळां दाविलें । तरि माझें मन झालें । हृष्ट देवा ।। ८९ ।। परि आतां ऐसी चाड जीवीं । जे तुजसी गोठी करावी । जवळीक हे भोगावी । आलिंगावासी ।। ५९० ।। ते येचि स्वरूपीं करूं म्हणिजे । तरि कोणे एके मुखेंसी चावळिजे । आणि कोणा खेंव देइजे । तुज लेख नाहीं ।। ९१ ।। म्हणोनि वारियासवें धांवणें । न ठके गगना खेंव देणें । जळकेली खेळणें । समुद्रीं केउतें ।। ९२ ।। यालागीं जी देवा । एथिंचे भय उपजतसे जीवा । म्हणोनि येतुला लळा पाळावा । जे पुरे हें आतां ।। ९३ ।। पैं चराचर विनोदें पाहिजे । मग तेणें सुखें घरीं राहिजे । तैसें चतुर्भुज रूप तुझें । तो विसांवा आम्हां ।। ९४ ।। आम्हीं योगजात अभ्यासावें । तेणें याचि अनुभवा यावें । शास्त्रातें आलोडावें । परि सिद्धांतु तो हाचि ।। ९५ ।। आम्हीं यजनें किजती सकळें । परि तियें फळावीं येणेंचि फळें । तीर्थें होतु सकळें । याचिलागीं ।। ९६ ।। आणीकही कांहीं जें जें । दान पुण्य आम्हीं कीजे । तया फळीं फळ हेंचि तुझें । चतुर्भुज रूप ।। ९७ ।। ऐसीं तेथिंची जीवा आवडी । म्हणोनि तेंचि देखावया लवडसवडी । वर्तत असे ते सांकडी । फेडीं वेगां ।। ९८ ।। अगा जीवींचें जाणतेया । सकळ विश्ववसवितेया । प्रसन्न होई पूजितया । देवांचिया देवा ।। ९९ ।।

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ।। ४६ ।।

कैसें नीलोत्पलातें रांवित । आकाशाही रंगु लावित । तेजाची वोज दावित । इंद्रनीळा ।। ६०० ।। जैसा परिमळ जाहला मरगजा । कां आनंदासीचि निघालिया भुजा । ज्याचें जानूवरी मकरध्वजा । जोडली

तुम्ही माझे पुष्कळ लाड पुरवलेत व जें शंकर व ब्रह्मदेव यांनी कानांनी देखील ऐकिले नाही, ते तुम्ही मला प्रत्यक्ष दाखविलेत. ५८३. मग ते त्यांना (प्रत्यक्ष) पाहावयाची गोष्ट कशाला पाहिजे ? ज्याचे उपनिषदांना दर्शन नाही, अशी आपल्या जीवातील गुह्य गोष्ट तुम्ही माझ्याकरिता उघड केली. ५८४. महाराज, कल्पाच्या आरंभापासून तो आजची घटका धरून (एवढ्या काळात) माझे जितके जन्म होऊन गेले, ५८५. त्या सर्व जन्मांच्या आत मी झाडा घेऊन पाहात आहे, पण ही गोष्ट (विश्वरूपाचे दर्शन) ऐकिलेली किंवा पाहिलेली आढळतच नाही. ५८६. बुद्धीची जाणण्याची शक्ति कधी याच्या (विश्वरूपाच्या) अंगणातसुद्धा येत नाही व अंतःकरणाला कल्पनासुद्धा करता येत नाही. ५८७. अशा स्थितीत डोळ्यांना पाहावयास मिळावे, ही गोष्टच कशाला बोलावयास पाहिजे ? फार काय सांगावे ? हे पूर्वी कधीहि पाहिले नाही अथवा ऐकिले नाही. ५८८. ते हे आपले विश्वरूप तुम्ही माझ्या डोळ्यांना प्रत्यक्ष दाखविलेत, त्यामुळे देवा, माझे मन आनंदित झाले. ५८९. परंतु आता अशी जीवामध्ये इच्छा आहे की, तुझ्याशी गोष्टी कराव्यात व तुझे सान्निध्य भोगावे व तुला आलिंगन द्यावे. ५९०. ह्या सर्व गोष्टी या विश्वरूपाबरोबर करू म्हटले तर, अनंत मुखांपैकी कोणत्या एका मुखाबरोबर बोलावे ? आणि तुझ्या विश्वरूपी शरीराला मर्यादा नसल्यामुळे कोणाला आलिंगन द्यावे ? ५९१. एवढ्याकरिता वाऱ्याबरोबर पळणे जमणार नाही व आकाशाला आलिंगन देणे घडणार नाही व समुद्रामध्ये जलक्रीडा कशी खेळावी ? ५९२. याकरिता हे श्रीकृष्णा, माझ्या मनात या विश्वरूपाविषयी भय उत्पन्न झाले आहे आणि म्हणूनच एवढा हट्ट पुरवावा की, आपण प्रगट केलेले विश्वरूप आता परत आवरून घ्यावे. ५९३. स्थावर जंगमात्मक जग मजेने हिंडून पाहावे (व त्या हिंडण्यात बऱ्याचशा हालअपेष्टा भोगल्यावर) त्यामुळे घरी सुखाने विश्रांति घेत राहावे, त्याप्रमाणे (तुझे अफाट विश्वरूप पाहिल्यानंतर) तुझे श्यामसुंदर चतुर्भुज रूप हे आम्हास विश्रांतीची जागा आहे. ५९४. आम्ही योगमात्राचा अभ्यास करावा व त्यायोगाने याच अनुभवाला (तुझे श्यामसुंदर चतुर्भुजरूप) यावे. आम्ही शास्त्रांचा अभ्यास करावा, परंतु त्या शास्त्रांचा सिद्धांत हाच (चतुर्भुजरूप) आहे. ५९५. आम्ही सर्व यज्ञ करावेत, परंतु त्याचे फळ हेच (चतुर्भुजरूप) मिळावे, आमच्या सर्व तीर्थयात्रा याचकरिता असोत. ५९६. आणखी जे जे कांही दानपुण्य आम्ही करू त्याच्या फळाच्या ठिकाणी तुझे चतुर्भुजरूप हेच फळ होय. ५९७. याप्रमाणे त्या चतुर्भुजरूपाची आवड आहे. म्हणून तेच पाहण्याकरिता लगबग आहे. ती अडचण (तळमळ) आपण लवकर दूर करा. ५९८. हे अंतःकरणातील सर्व गोष्टी जाणणाऱ्या देवा, सर्व विश्व वसविणाऱ्या देवा व भजले जाणारे जे देव त्या देवांच्या देवा, मला प्रसन्न हो. ५९९.

किरीट धारण करणाऱ्या, गदा धारण करणाऱ्या, हातामध्ये चक्र धारण करणाऱ्या अशाच तुला पाहाण्याची माझी इच्छा आहे. हे सहस्रबाहो, हे विश्वरूपधारिन्, तू पुनः तेच चतुर्भुज स्वरूप धारण कर. ४६.

त्या चतुर्भुज श्यामसुंदर रूपाचा नीलवर्ण कसा निळ्या कमळाला रंगविणारा, आकाशासहि (निळा) रंग देणारा व इंद्रनील नांवाच्या रत्नाला निळ्या रंगाचे तेज (प्रकाश) दाखविणारा आहे. ६००. ज्याप्रमाणे पाचूच्या रत्नास सुगंध उत्पन्न व्हावा अथवा आनंदासच हात फुटावेत (त्याप्रमाणे भगवंताचे शरीर शोभत होते) ज्याच्या गुडघ्यांचा आश्रय केल्यामुळे (ज्याचा मुलगा होऊन मांडीवर खेळल्यामुळे) मदनास सौंदर्य

बरव ।। १ ।। मस्तकीं मुगुटातें ठेविलें । कीं मुकुटा मुकुट मस्तक झालें । शृंगारा लेणें लाधलें । आंगाचेनि जया ।। २ ।। इंद्रधनुष्याचिये आडणी । माजीं मेघ गगनरंगणीं । तैसें आवरिलें शार्ङ्गपाणी । वैजयंतिया ।। ३ ।। कवणी ते उदार गदा । असुरां देत कैवल्य सदा । कैसें चक्र हन गोविंदा । सौम्यतेजें मिरवे ।। ४ ।। किंबहुना स्वामी । तें देखावया उत्कंठित पां मी । म्हणोनि आतां तुम्हीं । तैसया होआवें ।। ५ ।। हे विश्वरूपाचे सोहळे । भोगूनि निवाले जी डोळे । आतां होताति आधले । कृष्णमूर्तीलागीं ।। ६ ।। तें साकार कृष्णरूपडें । वांचूनि पाहों नावडे । तें न देखतां थोडें । मानिताती हे ।। ७ ।। आम्हां भोगमोक्षाचां ठायीं । श्रीमूर्तीवांचूनि नाहीं । म्हणोनि तैसाचि साकारु होईं । हें सांवरीं आतां ।। ८ ।।

श्रीभगवानुवाच : मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ।। ४७ ।।

या अर्जुनाचिया बोला । विश्वरूपा विस्मयो जाहला । म्हणे ऐसा नाहीं देखिला । धसाळ कोणी ।। ९ ।। कोण हे वस्तु पावला आहासी । तया लाभाचा तोषु न घेसी । मा भेणें काय नेणों बोलसी । हेकाडु ऐसा ।। ६१० ।। आम्हीं सावियाचि जैं प्रसन्न होणें । तैं आंगचिवरी म्हणे देणें । वांचोनि जीव असे वेंचणें । कवणासि गा ।। ११ ।। तें हें तुझिये चाडे । आजि जिवाचेंचि दळवाडें । कामऊनियां येवढें । रचिलें ध्यान ।। १२ ।। ऐसी काय नेणों तुझिये आवडी । जाहली प्रसन्नता आमुची वेडी । म्हणोनि गौप्याचीही गुढी । उभविली जगीं ।। १३ ।। तें हें अपरां अपार । स्वरूप माझें परात्पर । एथूनि ते अवतार । कृष्णादिक ।। १४ ।। हें ज्ञानतेजाचें निखळ । विश्वात्मक केवळ । अनंत हें अढळ । आद्य सकळां ।। १५ ।। हें तुजवांचोनि अर्जुना । पूर्वीं श्रुत दृष्ट नाहीं आना । जे जोगें नव्हे साधना । म्हणोनियां ।। १६ ।।

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ।। ४८ ।।

याची सोय पातले । आणि वेदीं मौनचि घेतलें । यज्ञ की माघौते आले । स्वर्गौनीचि ।। १७ ।। साधकीं देखिला आयासु । म्हणोनि वाळिला योगाभ्यासु । आणि अध्ययनें सौरसु । नाहीं एथ ।। १८ ।। सीगेचीं सत्कर्में । धाविन्नलीं संभ्रमें । तिहीं बहुतेकीं श्रमें । सत्यलोकु ठाकिला ।। १९ ।।

प्राप्त झाले, ६०१. प्रभूंनी मुकुटाला मस्तकावर ठेवल्यामुळे त्या मुकुटाला भगवंताचे मस्तक मुकुट झाले (म्हणजे भगवंताच्या मस्तकाने मुकुटाला शोभा आली) व ज्या भगवंताच्या शरीराने शृंगारास (वस्त्रे, अलंकार इत्यादिकांना) अलंकार (शोभा) प्राप्त झाला. ६०२. आकाश मंडळात इंद्रधनुष्याच्या वर्तुळात जसा मेघ आवरलेला असतो, त्याप्रमाणे वैजयंती माळेने श्रीकृष्ण आवरले गेले. ६०३. कशी ती उदार गदा ! की जी गदा असुरांना नेहमी मोक्षपदाला नेते ! गोविंदा, तुमचे सुदर्शनचक्र खरोखर सौम्य तेजाने कसे शोभत आहे ? ६०४. फार काय सांगावे ! महाराज, ते आपले चतुर्भुज श्यामसुंदर रूप पाहाण्यास मी उत्सुक आहे, म्हणून आता आपण (हे प्रचंड विश्वरूप आवरून) ते चतुर्भुज रूप धारण करावे. ६०५. महाराज, हे विश्वरूपाचे सोहळे भोगून माझे डोळे शांत झाले. आता ते (डोळे) श्रीकृष्णमूर्ति पाहाण्याकरिता अत्यंत उत्सुक होत आहेत. ६०६. ह्या डोळ्यास त्या सगुण कृष्णमूर्ति शिवाय इतर कांही पाहणे आवडत नाही. ते सगुण स्वरूप यास पाहावयास मिळाले नाही, तर या विश्वरूपाची माझ्या डोळ्यांना कांही किंमत वाटत नाही. ६०७. आम्हाला (ऐहिक व पारलौकिंक) भोगाच्या ठिकाणी (फार काय सांगावे !) मोक्षाच्या (देखील) ठिकाणी श्यामसुंदर मूर्तीवाचून दुसरे काही नाही. म्हणून देवा, आता तू तसाच (चतुर्भुज) हो व हे विश्वरूप आटोप. ६०८.

श्रीकृष्ण म्हणाले, अर्जुना, प्रसन्न होऊन मी माझ्या ऐश्वर्याच्या सामर्थ्याने तुला हे माझे तेजोमय, विश्वात्मक, अनंत व आद्य असे श्रेष्ठ स्वरूप दाखविले. हे माझे (रूप) तुझ्याखेरीज पूर्वी कोणीहि पाहिलेले नाही. ४७.

अर्जुनाचे हे बोलणे ऐकून विश्वरूपधारी परमात्म्याला चमत्कार वाटला आणि तो म्हणाला, असा दुसरा कोणीच अविचारी पाहिला नाही ! ६०९. ही कोणती वस्तु तुला प्राप्त झाली आहे ! तिच्या प्राप्तीचा आनंद मानीत नाहीस. उलट, एककल्ली मनुष्यासारखा भिऊन काय बोलतोस ते कळत नाही. ६१०. आम्ही जेव्हां सहजच प्रसन्न होतो, तेव्हां आपल्या शरीरापर्यंत सुद्धा भक्ताने म्हटलेले त्यास देतो. पण (याशिवाय) अर्जुना, कोणास आपला जीव अर्पण केला, अशी गोष्ट कोठे घडली आहे काय ? ६११. आज तो माझा जीव सर्व एकत्र गोळा करून तुझ्या इच्छेकरिता हे एवढे विश्वरूप मूर्तीचे रूप तयार केले आहे. ६१२. आमची प्रसन्नता तुझ्या आवडीमुळे वेडी झाली आहे की काय, हे कळत नाही. म्हणून आम्ही गुप्त गोष्टीचा (विश्वरूपाचा) जगात ध्वज लावला (जगात प्रसिद्ध केले.) ६१३. ते हे माझे मायेपलीकडील स्वरूप सर्व अमर्याद वस्तुपेक्षां अमर्याद आहे व कृष्णादिक जे अवतार होतात ते येथूनच होतात. ६१४. हे स्वरूप केवळ ज्ञानतेजाचेच बनलेले आहे व विश्व हे केवळ त्याचे स्वरूप आहे. या स्वरूपाला कधी अंत नाही व ते कधी ढळत नाही व ते सर्वांचे मूळ आहे. ६१५. अर्जुना, हे (विश्वरूप) तुझ्याशिवाय पूर्वी दुसऱ्या कोणी ऐकलेले किंवा पाहिलेले नाही. कारण हे कोणत्याहि साधनांनी प्राप्त होण्यासारखे नाही. ६१६.

हे कुरुकुलश्रेष्ठा ! वेदपठन, यज्ञयागादि, शास्त्रपठन, दान (श्रौतस्मार्तादि) कर्मे, अथवा उग्र तपश्चर्या यांनी देखील असे हे माझे रूप मनुष्य लोकामध्ये तुझ्याशिवाय दुसऱ्या कोणालाहि दिसणे शक्य नाही. ४८.

वेद याला (विश्वरूपाला) जाणण्याच्या मार्गाला लागले व ते मौन धारण करून बसले आणि यज्ञ म्हणशील, तर ते स्वर्गापासूनच माघारी आले. ६१७. साधकांनी याच्या प्राप्तीचा त्रास पाहिला म्हणून त्यांनी योगाभ्यास टाकला आणि अध्ययनाने विश्वरूप पाहाण्याची योग्यता येत नाही. ६१८. पूर्ण आचरलेली सत्कर्मे मोठ्या उत्कंठेने विश्वरूप प्राप्तीकरिता धावली पण त्या बहुतेकांनी मोठ्या कष्टाने सत्यलोक गाठला. ६१९. तपांनी विश्वारूपाचे ऐश्वर्य पाहिले

तपीं ऐश्वर्य देखिलें। आणि उग्रपण उभयांचि सांडिलें। एवं तपसाधन जें ठेलें। अपारांतरीं ॥ ६२० ॥ तें हें तुवां अनायासें। विश्वरूप देखिलें जैसें। इये मनुष्यलोकीं तैसें। न फावेचि कवणा ॥ २१ ॥ आजि ध्यानसंपत्तीलागीं। तूंचि एकु आथिला जगीं। हें परमभाग्य आंगीं। विरंचीही नाहीं ॥ २२ ॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ॥
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

म्हणोनि विश्वरूपलाभें श्लाघ। एथिंचें भय नेघ नेघ। हें वांचूनि चांग। न मनीं कांहीं ॥ २३ ॥ हां गा समुद्र अमृताचा भरला। आणि अवसांत वरपडा जाहला। मग कोणीही आथि वोसंडिला। बुडिजेल म्हणोनि ॥ २४ ॥ नातरी सोनयाचा डोंगरु। येसणा न चले हा थोरु। ऐसें म्हणोनि अव्हेरु। करणें घडे ॥ २५ ॥ दैवें चिंतामणि लेईजे। कीं हें ओझें म्हणोनि सांडिजे। कामधेनु दवडिजे। न पोसे म्हणोनि ॥ २६ ॥ चंद्रमा आलिया घरा। म्हणिजे निगें करितोसि उबारा। पडिसायि पाडितोसि दिनकरा। परता सर ॥ २७ ॥ तैसें ऐश्वर्य हें महातेज। आजि हातां आलें आहे सहज। कीं एथ तुज गजबज। होआवी कां ॥ २८ ॥ परि नेणसीच गांवढिया। काय कोपों आतां धनंजया। आंग सांडोनि छाया। आलिंगितोसि मा ॥ २९ ॥ हें नव्हे जो मी साचें। एथ मन करूनियां काचें। प्रेम धरिसी अवगणियेचें। चतुर्भुज जें ॥ ६३० ॥ तरि आझुनिवरी पार्था। सांडीं सांडीं हे व्यवस्था। इयेविषयीं आस्था। करिसी झणें ॥ ३१ ॥ हें रूप जरी घोर। विकृति आणि थोर। तरी कृतनिश्चयाचें घर। हेंचि करीं ॥ ३२ ॥ कृपण चित्तवृत्ति जैसी। रोवोनि घाली ठेवयापासीं। मग नुसधेनि देहेसीं। आपण असे ॥ ३३ ॥ कां अजातपक्षिया जवळा। जीव बैसवूनि अविसाळां। पक्षिणी अंतराळा-। माजीं जाय ॥ ३४ ॥ नाना गाय चरे डोंगरीं। परि चित्त बांधिलें वत्सें घरीं। तैसें प्रेम एथिचें करीं। स्थानपती ॥ ३५ ॥ येरें वरिचिलेनि चित्तें। बाह्य सखयासुखापुरतें। भोगिजो कां श्रीमूर्तीतें। चतुर्भुज ॥ ३६ ॥ परि पुढतपुढती पांडवा। हा एक बोलु न विसरावा। जे इये स्वरूपौनि सद्भावा। नेदावें निघों ॥ ३७ ॥ हें कहीं नव्हतें देखिलें। म्हणोनि भय जें तुज उपजलें। तें सांडीं एथ संचलें। असों दे प्रेम ॥ ३८ ॥ आतां करूं तुजयासारिखें। म्हणितलें विश्वतोमुखें। तरि मागील रूप सुखें। न्याहाळीं पां तूं ॥ ३९ ॥

आणि आपला उग्रपणा उभ्याउभ्याच टाकून दिला. याप्रमाणे जे विश्वरूपच, तप वगैरे साधनांपसून अमर्याद अंतरावर राहिले; ६२०. असे जे विश्वरूप, ते तू कांही एक श्रम न पडता जसे पाहिलेस, तसे या मृत्युलोकात कोणासहि पाहावयास सांपडणार नाही. ६२१. आज ध्यानरूप संपत्तीकरिता जगात तूच एक संपन्न आहेस. असले श्रेष्ठ भाग्य ब्रह्मदेवाच्याहि अंगी नाही. ६२२.

हे माझे अशा प्रकारचे भयानक रूप पाहून तू व्याकुळ होऊ नकोस, तू भ्रांतचित्त होऊ नकोस. गतभय व प्रीतियुक्त अंतःकरणाचा होऊन पुनः तू ते माझे पूर्वीचेच रूप पहा. ४९.

म्हणून विश्वरूपप्राप्तीने तू आपल्याला धन्य समज व या विश्वरूपाची भीति मुळीच बाळगू नकोस. या विश्वरूपावाचून कांही चांगले मानू नकोस. ६२३. अरे अर्जुना, प्रत्यक्ष अमृताचा समुद्र भरलेला असला आणि अकस्मात् कोणी तेथे प्राप्त झाला; मग आपण यात बुडून मरून जाऊ, म्हणून कोणीतरी त्याचा त्याग केला आहे काय ? ६२४. अथवा (एखादा मनुष्य सोन्याच्या डोंगराजवळ प्राप्त झाला असता) हा एवढा मोठा सोन्याचा डोंगर 'आपल्याला नेता येत नाही' असे म्हणून त्याचा त्याग करणे घडेल काय ? ६२५. दैवयोगाने चिंतामणि नांवाचे रत्न अंगावर धारण करावे व ते ओझे म्हणून ज्याप्रमाणे टाकून द्यावे किंवा आपल्याला पोसवत नाही म्हणून (ज्याप्रमाणे) कामधेनु हाकून द्यावी. ६२६. चंद्र आपल्या घरी आला असता 'तुझ्या योगाने उष्मा होतो. म्हणून त्याला ज्याप्रमाणे 'तू चालता हो' असे म्हणावे; अथवा 'तू सावली पाडतोस म्हणून पलीकडे जा' असे सूर्यास जसे म्हणावे. ६२७. त्याप्रमाणे हे महातेजरूपी (विश्वरूपी) ऐश्वर्य आज तुझ्या हाती सहज आले आहे, असे असून, येथे तुझी कासाविशी कां व्हावी ? ६२८. परंतु हे अडाण्या, तुला कांही कळत नाही. अर्जुना, आता तुझ्यावर काय रागवायचे आहे ! प्रत्यक्ष अंग सोडून पडछायेला आलिंगन तू देतो आहेस नव्हे काय ? ६२९. विश्वरूप हे माझे खरे रूप नाही काय ! पण त्या ठिकाणी मन साशंक करून, क्षुल्लक असे जे चतुर्भुजरूप, त्या ठिकाणी तू प्रेम धरतोस, हे बरे नाही ! ६३०. तर अर्जुना, अजूनपर्यंत तरी हे तुझे ठरलेले मत (विश्वरूप हे भयंकर रूप आहे व चतुर्भुजरूप हे सुंदर आहे) टाकून दे. या सगुणरूपाविषयी आस्था (प्रेम) कदाचित् करशील, तर करू नकोस, ६३१. हे विश्वरूप जरी भयंकर अक्राळविक्राळ आणि अवाढव्य असे आहे, तरी (चतुर्भुजरूपापेक्षा) हे विश्वरूप माझे खरे रूप असल्याकारणाने, हेच उपासनेला योग्य आहे, असा तू पक्का निश्चय कर. ६३२. कंजूष मनुष्य आपले सर्व लक्ष ज्याप्रमाणे आपण पुरून ठेवलेल्या द्रव्याच्या साठ्यापाशी जखडलेले ठेवतो आणि मग केवळ देहाने आपले इतर सर्व व्यवहार करीत असतो. ६३३. किंवा पंख न फुटलेल्या पिलांच्या जवळ त्या घरट्यात आपला सर्व जीव ठेवून, त्या पिलांची आई (पक्षीण) जशी आकाशात संचार करण्याकरिता जाते. ६३४. अथवा गाय डोंगरात चरत असते, परंतु तिचे सर्व लक्ष घरी आपल्या वासरावर अडकून राहिलेले असते, त्याप्रमाणे या (विश्वरूप) ठिकाणाचे तू आपले प्रेम मालक कर. ६३५. बाकी वर वर बाह्यात्कारी मनाने बाहेरच्या मैत्रीच्या सुखापर्यंत आमच्या चतुर्भुज श्यामसुंदर मूर्तीचा उपभोग घे. ६३६. परंतु अर्जुना, या विश्वरूपापासून आपल्या सद्भावास दुसरीकडे कोठे जाऊ देऊ नकोस. एवढे आमचे एक सांगणे तू विसरू नयेस, हेच तुला वारंवार सांगणे आहे. ६३७. हे विश्वरूप म्हणजे (पूर्वी) कधी न पाहिलेली गोष्ट; म्हणून तुला याचे भय उत्पन्न झाले आहे. ते भय टाक व या विश्वरूपाच्या ठिकाणी प्रेम साठवलेले राहू दे. ६३८. आतां तुझ्या म्हणण्यासारखे करू. तर अर्जुना, मागील (सगुण) रूप तू खुशाल पहा, असे सर्व बाजूंनी ज्याला मुखे आहेत, असा विश्वरूप परमात्मा म्हणाला. ६३९.

संजय उवाच : इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनःसौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

ऐसें वाक्य जी बोलतखेंवो । मागुता मनुष्य जाहला देवो । हें ना परि नवलावो । आवडीचा तिये ॥ ६४० ॥ श्रीकृष्णचि कैवल्य उघडें । वरि सर्वस्व विश्वरूपायेवढें । हातीं दिधलें कीं नावडे । अर्जुनासी ॥ ४१ ॥ वस्तु घेऊनि वाळिजे । जैसें रत्नासि दूषण ठेविजे । नातरी कन्या पाहूनियां म्हणिजे । मना नये हे ॥ ४२ ॥ तया विश्वरूपायेवढी दशा । करितां प्रीतीचा वाढु कैसा । शेल दिधलीसे उपदेशा । किरीटीसि देवें ॥ ४३ ॥ मोडोनी भांगाराचा रवा । लेणें घडिलें आपलिया सवा । मग नावडे जरी जीवा । तरी आटिजे पुढती ॥ ४४ ॥ तैसें शिष्याचिये प्रीती जाहलें । कृष्णत्व होतें तें विश्वरूप केलें । तें मना नयेचि मग आणिलें । कृष्णपण मागुतें ॥ ४५ ॥ हा ठाववरी शिष्याची निसी । सहाते गुरु आहाती कवणे देशीं । परी नेणिजे आवडी कैशी । संजयो म्हणे ॥ ४६ ॥ मग विश्वरूप व्यापूनि भोंवतें । जें दिव्य योगतेज प्रगटलें होतें । तेंचि सामावलें मागुतें । कृष्णरूपीं तिये ॥ ४७ ॥ जैसें त्वंपद हें आघवें । तत्पदार्थीं सामावे । अथवा द्रुमाकारु सांठवे । बीजकणिके जेवीं ॥ ४८ ॥ नातरी स्वप्नसंभ्रमु जैसा । गिळी चेइली जीवदशा । श्रीकृष्णें योगु तैसा । संहारिला तो ॥ ४९ ॥ जैसी प्रभा हारति बिंबीं । की जळदसंपत्ती नभीं । भरतें सिंधुगर्भीं । रिगालें राया ॥ ६५० ॥ हो कां जे कृष्णाकृतीचिये मोडी । होती विश्वरूपपटाची घडी । ते अर्जुनाचिये आवडी । उकलूनी दाविली ॥ ५१ ॥ तंव परिमाणा रंगु । तेणें देखिला साविया चांगु । तेथ ग्राहकीये नव्हेचि लागु । म्हणोनि घडी केली पुढती ॥ ५२ ॥ तैसें वाढीचेनि बहुवसपणें । रूपें विश्व जिंतिलें जेणें । तें सौम्य कोडिसवाणें । साकार जाहलें ॥ ५३ ॥ किंबहुना अनंतें । धरिलें धाकुटपण मागुतें । परि आश्वासिलें पार्थातें । बिहालियासी ॥ ५४ ॥ तेथ जो स्वप्नीं स्वर्गा गेला । तो अवसांत जैसा चेइला । तैसा विस्मयो जाहला । किरिटीसी ॥ ५५ ॥ नातरी गुरुकृपेसवें । वोसरलेया प्रपंचज्ञान

संजय म्हणाला, असे बोलून याप्रमाणे वासुदेवाने पुनः स्वतःचे (पूर्वीचे) रूप दाखविले आणि तो महात्मा पुनः सौम्य स्वरूपधारी होऊन भयभीत अर्जुनाला धीर देता झाला. ५०.

महाराज (राजा धृतराष्ट्रा), असे वाक्य बोलताक्षणीच देव पुन्हा मनुष्य झाले, यात काही मोठेसे आश्चर्य नाही. परंतु श्रीकृष्णास अर्जुनाविषयीचे जे प्रेम होते, त्या प्रेमाचेच मोठे आश्चर्य आहे (असे संजय म्हणाला). ६४०. श्रीकृष्ण प्रत्यक्ष परब्रह्म होतेच, असे असूनसुद्धा त्या परब्रह्म श्रीकृष्णाने विश्वरूपाएवढे आपले सर्वस्व अर्जुनाच्या हाती दिले, असे असून ते (विश्वरूप) अर्जुनाला आवडले नाही. ६४१. ज्याप्रमाणे एखाद्या वस्तूचा स्वीकार करून (मग ती वाईट म्हणून) टाकून द्यावी किंवा ज्याप्रमाणे अस्सल रत्नात काही तरी खोड काढीत बसावे, अथवा मुलीला पाहून मग ती आपल्याला पटत नाही, असे ज्याप्रमाणे म्हणावे. ६४२. श्रीकृष्णांनी आपल्या चतुर्भुज सगुण देहाचा विश्वरूपाएवढा विस्तार केला. या गोष्टीवरून अर्जुनाविषयी श्रीकृष्णाच्या प्रेमाची वाढ कशी होती (हे स्पष्ट दिसते). अर्जुनाला देवांनी विश्वरूप दाखविले, हा त्याला शेलका (अति उत्कृष्ट) उपदेश केला. ६४३. सोन्याची लगड मोडून त्याचा जसा आपल्या इच्छेनुरूप दागिना करावा व मग तो दागिना जर आपल्याला मनाला आवडला नाही, तर तो पुनः जसा आटवून टाकावा. ६४४. त्याप्रमाणे शिष्याच्या प्रीतीकरिता वरील दृष्टान्ताप्रमाणे गोष्ट घडली. प्रथम सगुण श्रीकृष्णमूर्ति होती, त्याचे विश्वरूप केले; ते अर्जुनाच्या मनाला येईना, मग सगुण कृष्णरूप पुन्हा आणले. ६४५. येथपर्यंत शिष्याने दिलेला त्रास सहन करणारे गुरु कोणत्या देशात आहेत ? परंतु देवाचे अर्जुनाविषयी कसे प्रेम आहे, ते कळत नाही, असे संजय म्हणाला. ६४६. मग श्रीकृष्णाने विश्वरूपाचा पसारा घालून आपल्या सभोवती जे अलौकिक योगाचे तेज प्रगट केले होते, तेच त्याने पुनः त्या सगुण कृष्णरूपात एकत्र करून साठविले. ६४७. ज्याप्रमाणे 'त्वं' हे सर्वपद (अल्पज्ञ, अल्पशक्तिमान्, परतंत्र, परिच्छिन्न, अशा जीवाचे लक्ष्य जे कूटस्थ चैतन्य ते) 'तत्' पदाच्या अर्थामध्ये (सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान्, स्वतंत्र विभु अशा ईश्वरतत्त्वाचे लक्ष्य जे ब्रह्म, त्यात) सामावते. अथवा वृक्षाचा सर्व आकार जसा बीजाच्या कणात साठवतो; ६४८. अथवा जीवाची जागृतावस्था ही स्वप्नाच्या सर्व विस्ताराला ज्याप्रमाणे गिळते, त्याप्रमाणे तो योग (विश्वरूपाचा विस्तार) श्रीकृष्णांनी आपल्यात सामावून घेतला. ६४९. ज्याप्रमाणे सूर्यादिकांचे तेज, हे सूर्यादिकांच्या बिंबात सामावते, किंवा मेघांचे समुदाय आकाशामध्ये लीन होतात, (अथवा) राजा धृतराष्ट्रा, समुद्राची भरती समुद्राच्या पोटात गडप होते, ६५०. त्याप्रमाणे कृष्णाकृतीच्या रूपाने जी विश्वरूपरूपी वस्त्राची घडी होती, ती अर्जुनाच्या पसंतीकरिता देवांनी उकलून दाखविली. ६५१. तेव्हा (एखादे वस्त्र विकत घेणारे गिऱ्हाईक जसे त्या वस्त्राची लांबी, रुंदी व रंग सहज पाहाते त्याप्रमाणे) अर्जुनाने या विश्वरूपरूपी वस्त्राची लांबी, रुंदी व रंग सहज नीट पाहिली, त्या वेळी अर्जुनाकडून वस्त्र घेतले जाण्याचा संभवच नाही, म्हणून देवांनी विश्वरूपरूपी वस्त्राची सगुण कृष्णमूर्तिरूपी पुन्हा घडी केली. ६५२. त्याप्रमाणे आपल्या वाढीच्या अतिशय विस्ताराने ज्या कृष्णरूपाने विश्व जिंकले होते, ते विश्वरूपाने वाढलेले कृष्णरूप (पुन्हा) शांत, सगुण व सुंदर असे झाले. ६५३. फार काय सांगावे ! श्रीकृष्णाने पुन्हा मर्यादित सगुण रूप धारण केले. पण भ्यालेल्या अर्जुनाला धीर दिला. ६५४. त्या वेळी स्वप्नात स्वर्गात गेलेला मनुष्य जसा अकस्मात् जागा व्हावा (म्हणजे तो जसा एकदम बदललेल्या परिस्थितीमुळे आश्चर्यचकित होतो;) तसे अर्जुनास आश्चर्य वाटले. ६५५. अथवा गुरुकृपा झाल्याबरोबर, प्रपंचाचे सर्व ज्ञान ओसरल्यावर,

आघवें। स्फुरे तत्त्व तेंवी पांडवें। मूर्ति देखिली ॥ ५६ ॥ तया पांडवा ऐसें चित्तीं। आड विश्वरूपाची जवनिका होती। ते फिटोनि गेली परौती। हें भलें जाहलें ॥ ५७ ॥ काय काळातें जिणोनि आला। कीं महावातु मागां सांडिला। आपुलिया बाहीं उतरला। सात सिंधु ॥ ५८ ॥ ऐसा संतोषु बहु चित्तें। घेइजत असे पांडुसुतें। विश्वरूपापाठीं कृष्णातें। देखोनियां ॥ ५९ ॥ मग सूर्याचां अस्तमानीं। मागुती तारा उगवती गगनीं। तैसी देखों लागला अवनी। लोकांसहित ॥ ६६० ॥ पाहे तंव तें कुरुक्षेत्र। तैसेंचि दोहीं भागीं झालें गोत्र। वीर वर्षताति शस्त्रास्त्र। संघाटवारी ॥ ६१ ॥ तया बाणांचिया मांडपाआंतु। तैसाचि रथु आहे निवांतु। धुरे बैसला लक्ष्मीकांतु। आपण तळीं ॥ ६२ ॥

अर्जुन उवाच :

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन। इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

एवं मागील जैसें तैसें। तेणें देखिलें वीर्यविलासें। मग म्हणे जियालों ऐसें। जाहलें आतां ॥ ६३ ॥ बुद्धीतें सांडोनि ज्ञान। भेणें वळघलें रान। अहंकारेंसीं मन। देशधडी जाहलें ॥ ६४ ॥ इंद्रियें प्रवृत्ती भुलली। वाचा प्राणा चुकली। ऐसी आपांपरी होती जाली। शरीरग्रामीं ॥ ६५ ॥ तियें आघवींचि मागुतीं। जिवंत भेटली प्रकृती। आतां जिताणें श्रीमूर्ती। जाहलें यियां ॥ ६६ ॥ ऐसें सुख जीवीं घेतलें। मग कृष्णातें जी म्हणितलें। मियां तुमचें रूप देखिलें। मानुष हें ॥ ६७ ॥ हें रूप दाखवणें देवराया। कीं मज अपत्या चुकलिया। बुझावोनि तुवां माया। स्तनपान दिधलें ॥ ६८ ॥ जी विश्वरूपाचां सागरीं। होतों तरंग मवित वांवेवरी। तो इये निजमूर्तीचां तीरीं। निगालों आतां ॥ ६९ ॥ आइकें द्वारकापुरसुहाडा। मज सुकतीया जी झाडा। हे भेटी नव्हे बहुडा। मेघाचा केला ॥ ६७० ॥ सावियाचि तृषा फुटला। तया मज अमृतसिंधु हा भेटला। आतां जिणयाचा फिटला। अभरंवसा ॥ ७१ ॥ माझां हृदयरंगणीं। होताहे हरिखलतांची लावणी। सुखेंसीं बुझावणी। जाहली मज ॥ ७२ ॥

श्रीभगवानुवाच :

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम। देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२ ॥

जसे एक ब्रह्ममात्र स्फुरते, त्याप्रमाणे विश्वरूप ओसरल्यावर अर्जुनाने कृष्णमूर्ति पाहिली. ६५६. त्या अर्जुनाला मनात असे वाटले की, (माझ्या आणि चतुर्भुज श्रीकृष्णमूर्तीच्या) आड (मध्ये) जो विश्वरूपाचा पडदा होता, तो पलीकडे निघून गेला, हे चांगले झाले. ६५७. जसा काय काळाला जिंकून आला किंवा प्रचंड वाऱ्यास मागे हटविले अथवा आपल्या हातांनी सात समुद्र पोहून उतरून आला; ६५८. अर्जुनाने विश्वरूपानंतर कृष्ण-रूपाला पाहून आपल्या मनाने असा फार आनंद मानला. ६५९. मग सूर्य मावळल्यावर पुन्हा आकाशात चांदण्या प्रगट होतात, त्याप्रमाणे अर्जुन हा लोकांसहित पृथ्वी पाहावयास लागला. ६६०. अर्जुन पाहावयास लागला, तो ते कुरुक्षेत्र तसेच होते; दोन्ही बाजूंना नातलग मंडळी तशीच (पूर्वीप्रमाणे) उभी होती आणि योद्धे, शस्त्रांचे व अस्त्रांचे समुदायच समुदाय वर्षाव करीत होते. ६६१. त्या बाणांच्या मांडवाआत रथ पूर्वीप्रमाणेच स्थिर होता व घोडे हाकण्याच्या जागी लक्ष्मीकांत श्रीकृष्ण विराजमान झाले होते व आपण खाली होता. ६६२.

अर्जुन म्हणाला, हे जनार्दना, हे तुझे सौम्य मानवरूप पाहून, आता मन ठिकाणावर येऊन मी पूर्ववत् सावध झालो आहे. ५१.

पराक्रम करणे हाच ज्याचा खेळ आहे, त्या अर्जुनाने याप्रमाणे पूर्वी जसे होते तसे कृष्णाचे रूप पाहिले. मग श्रीकृष्णास म्हणाला, आता मी जगलो असे मला वाटते. ६६३. माझे ज्ञान बुद्धीला सोडून भयाने रानोमाळ झाले होते आणि मन हे अहंकारासह परांगदा झाले होते. ६६४. इंद्रिये विषयांकडे धावण्याचे विसरली होती व वाचाहि प्राणास मुकली होती. (बंद पडली होती.) याप्रमाणे शरीररूपी गावात दुर्दशा उडाली होती. ६६५. ती (बुद्धि, मन व इंद्रिये) सर्वच पुन्हा टवटवीत होऊन आपल्या मूळ पदावर आली. आता श्रीकृष्णा, यांना जिवंतपण प्राप्त झाले (ही आपल्या स्वभावावर येऊन आपापली कामे करावयास लागली). ६६६. असा त्याने मनात आनंद मानला व मग तो कृष्णास म्हणाला, महाराज तुमचे हे मनुष्यरूप (एकदाचे) माझ्या दृष्टीस पडले. ६६७. हे देवाधिदेवा, हे रूप दाखविणे म्हणजे मी जे चुकलेले मूल, त्या मला तू जी माझी आई, तिने माझी समजूत घालून मला स्तनपानच दिले. ६६८. महाराज, विश्वरूपी समुद्रात जो मी हाताने लाटेमागून लाट आक्रमीत होतो (गटांगळ्या खात होतो), तो मी या आपल्या चतुर्भुज मूर्तिरूप किनाऱ्यास आता लागलो. ६६९. हे द्वारकेच्या राजा ऐक. (विश्वरूप दर्शनानंतर या चतुर्भुजरूपाची भेट) ही भेट नव्हे, तर मी जे सुकावयास लागलेले झाड, त्या मला ही भेट म्हणजे मेघांचा वर्षावच होय. ६७०. तहानेने पीडलेला जो मी त्या मला हा चतुर्भुज श्रीकृष्ण म्हणजे अमृताचा सागरच अकस्मात् भेटला. आता माझा जगण्याविषयीचा संशय दूर झाला. ६७१. माझ्या हृदयदेशात आनंदाच्या वेलीची लावणी होत आहे. (आज) सुखाची व माझी गाठ पडत आहे. ६७२.

श्रीकृष्ण म्हणाले, महत्प्रयासानेहि दिसण्याला कठीण, असे जे हे माझे रूप तू पाहिलेस, त्या रूपाचे दर्शन घेण्यासाठी देव देखील नित्य उत्सुक आहेत. ५२.

ययां पार्थाचिये बोलासवें । हें काय गा म्हणितलें देवें । तुवां प्रेम ठेवुनि यावें । विश्वरूपीं की ॥ ७३ ॥ मग इये श्रीमूर्ती । भेटावें सडिया आयतीं । ते शिकवण सुभद्रापती । विसरलासि ॥ ७४ ॥ अगा आंधळिया अर्जुना । हाता आलिया मेरूही होय साना । ऐसा आथी मना । चुकीचा भावो ॥ ७५ ॥ तरि विश्वात्मक रूपडें । जें दाविलें आम्ही तुजपुढें । तें शंभुही परि न जोडे । तपें करितां ॥ ७६ ॥ आणि अष्टांगादिसंकटीं । योगी शिणताती किरीटी । परि अवसरु नाहीं भेटी । जयाचिये ॥ ७७ ॥ तें विश्वरूप एकादे वेळ । कैं देखों अळुमाळ । ऐसें स्मरतां काळ । जातसे देवां ॥ ७८ ॥ आशेचिया अंजुळी । ठेऊनि हृदयाचां निडळीं । चातक निराळीं । लागले जैसें ॥ ७९ ॥ तैसे उत्कंठानिर्भर । होऊनियां सुरनर । घोकीत आठही पाहार । भेटीजयाची ॥ ६८० ॥ परि विश्वरूपासारिखें । स्वप्नींही कोण्ही न देखे । तें प्रत्यक्ष तुवां सुखें । देखिलें हें ॥ ८१ ॥

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥

पैं उपायांसि वाटा । न वाहती एथ सुभटा । साहिसहित वोहटा । वाहिला वेदीं ॥ ८२ ॥ मज विश्वरूपाचिया मोहरा । चालावया धनुर्धरा । तपांचियाही सर्वभारा । नव्हेचि लागु ॥ ८३ ॥ आणि दाना कीर कानडें । मी यज्ञींही तैसा न सांपडें । जैसेनि कां सुरवाडें । देखिला तुवां ॥ ८४ ॥ तैसा मी एकीचि परी । आतुडें गा अवधारीं । जरी भक्ति येऊनि वरी । चित्तातें गा ॥ ८५ ॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४ ॥

परि तेचि भक्ति ऐसी । पर्जन्याची सुटिका जैसी । धरावांचूनि अनारिसी । गतीचि नेणे ॥ ८६ ॥ कां सकळ जळसंपत्ती । घेऊनि समुद्रातें गिंवसिती । गंगा जैसी अनन्यगती । मिळालीचि मिळे ॥ ८७ ॥ तैसें सर्वभावसंभारें । न धरत प्रेम एकसरें । मजमाजीं संचरे । मीचि होऊनि ॥ ८८ ॥ आणि तेवींचि मी ऐसा । थडिये माझारीं सरिसा । क्षीराब्धि कां जैसा । क्षीराचाचि ॥ ८९ ॥ तैसें मजलागुनि मुंगीवरी । किंबहुना चराचरीं । भजनासि कां दुसरी । भ्रांति नाहीं ॥ ६९० ॥ तयाचि क्षणासवें । एवंविध मी जाणवें । जाणितला तरी स्वभावें । दृष्ट होय ॥ ९१ ॥ मग इंधनीं अग्नि उद्दीपे । आणि इंधन हे भाष हारपे । तें अग्निचि होऊनि आरोपे ।

या अर्जुनाच्या भाषणाबरोबर भगवंत म्हणाले, हे काय रे ? तू विश्वरूपाच्या ठिकाणी प्रेम ठेवून (सगुणाकडे) ये. ६७३. मग या सगुण मूर्तीला (विश्वरूपावर दृढ प्रेम ठेवून नुसते रिकामे) नुसत्या देहसामुग्रीने (नुसत्या रिकाम्या देहाने) भेटावे. हे सुभद्रापते अर्जुना, ही जी तुला आम्ही मागे शिकवण दिली होती, ती विसरलास ! ६७४. अरे अविचारी अर्जुना, एवढा मोठा मेरु (सोन्याचा पर्वत) पण तो एकदा का प्राप्त झाला, म्हणजे त्याचे कांही महत्त्व वाटत नाही, अशी जी मनाची समजूत होते, ती चुकीची आहे. ६७५. तरी आम्ही तुझ्या पुढे जे विश्वरूप दाखविले, ते शंकरालासुद्धा अनेक तपे केली तरी प्राप्त होत नाही. ६७६. अर्जुना, योगी हे अष्टांगयोगासारख्या संकटांना तोंड देऊन शिणतात, परंतु ज्या विश्वरूपाच्या दर्शनाचा प्रसंग त्यांना येत नाही; ६७७. ते विश्वरूप एखादे वेळी तरी थोडेसे आम्ही केव्हां पाहू असे चिंतन करताना देवांचा काळ जातो. ६७८. आशारूप ओंजळ हृदयरूप कपाळावर ठेवून चातक पक्षी जसे आकाशाकडे पाहातात, ६७९. त्याप्रमाणे देव व मनुष्य हे विश्वरूपदर्शनाच्या उत्कंठेने आतुर होऊन आठहि प्रहर (रात्रंदिवस) विश्वरूपाची भेट होईल काय, म्हणून घोकीत बसतात. ६८०. परंतु विश्वरूपासारखी गोष्ट कोणी स्वप्नातसुद्धा पाहिली नाही. असे हे विश्वरूप, ते हे तू आज प्रत्यक्ष सुखाने पाहिलेस. ६८१.

ज्या प्रकारे तू मला पाहिलेस त्या प्रकारे वेदपठनाने, तपाने, दानाने अथवा यज्ञाने (देखील) मी (कोणाला) दिसणे शक्य नाही. ५३.

परंतु अर्जुना, या विश्वरूपाच्या ठिकाणी कोणत्याहि साधनाचा लाग नाही. (मार्ग सांपडत नाही.) व सहा शास्त्रांसह वेद, लाग न लागल्याने, या विश्वरूपापासून मागे हटले. ६८२. मी जो विश्वरूप, त्या माझ्याकडे चालत येण्याला अर्जुना, तपांच्या सर्व समुदायालासुद्धा सामर्थ्य नाही. ६८३. आणि तू जशा विस्ताराने मला पाहिलेस, तसा मी दानांनी दिसण्यास खरोखर कठीण असून, यज्ञांनीहि मी तसा पाहण्यास सांपडत नाही. ६८४. (तू ज्या विस्ताराने मला पाहिलेस), तसाच मी एकाच प्रकाराने (मार्गाने) पाहावयास सांपडतो व तो प्रकार हाच की, जर भक्ति येऊन चित्ताला वरील तरच मी पाहावयास सांपडतो, हे लक्षात ठेव. ६८५.

पण, हे अर्जुना, अशा स्वरूपाचा जो मी त्या मला हे (अनन्य भक्तीच्या योगाने) तत्त्वतः जाणणे, पाहाणे, आणि माझ्यामध्ये लीन होणे शक्य आहे. ५४.

परंतु तीच भक्ति अशी की, पावसाच्या वृष्टीस पृथ्वीवाचून जशी निराळी गतीच ठाऊक नसते, तशी (म्हणजे त्या भक्तीला मजवाचून दुसरा विषयच नाही अशी). ६८६. अथवा सर्व जलरूप संपत्ति घेऊन भागीरथी जशी समुद्राचा शोध करीत करीत एकनिष्ठेने समुद्रास मिळून पुनः मिळतच आहे; ६८७. त्याप्रमाणे सर्व भावांच्या समुदायांसह अनावर प्रेम मद्रूप होऊन, एकसारखे माझ्यामध्ये प्रवेश करते. ६८८. आणि क्षीरसमुद्र जसा काठावर व मध्येहि एकसारखा दूधमयच असतो, त्याचप्रमाणे मी सारखा सर्वव्यापी आहे. ६८९. त्याप्रमाणे माझ्यापासून तो मुंगीपर्यंत, फार काय सांगावे ! सर्व स्थावरजंगमात्मक जगामध्ये भजनाला माझ्याशिवाय दुसरे कांही (नाही), याबद्दल शंकाच नाही. ६९०. (असे ज्या वेळी होईल) त्याच क्षणाबरोबर 'मी (भगवंत) विश्वरूप आहे' असे कळेल आणि असा मी समजल्यावर साहजिक रीतीने मी तसा (विश्वरूप) दिसेन. ६९१. मग काष्ठात (घर्षणाने) अग्नि उत्पन्न झाल्यावर, काष्ठ हा शब्द नाहीसा होऊन,

मूर्त जेवीं ॥ ९२ ॥ कां उदय न कीजे तेजाकारें । तंव गगनचि होऊनि असे आंधारें । मग उदैलियां एकसरें । प्रकाशु होय ॥ ९३ ॥ तैसें माझां साक्षात्कारीं । सरे अहंकाराची वारी । अहंकारलोपीं अवधारीं । द्वैत जाय ॥ ९४ ॥ मग मी तो हें आघवें । एक मीचि आथी स्वभावें । किंबहुना सामावे । समरसें तो ॥ ९५ ॥

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः संगवर्जितः । निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पांडव ॥ ५५ ॥

* जो मजचि एकालागीं । कर्में वाहातसे आंगीं । जया मीवांचोनि जगीं । गोमटें नाहीं ॥ ९६ ॥ दृष्टादृष्ट सकळ । जयाचें मीचि केवळ । जेणें जिणयाचें फळ । मजचि नाम ठेविलें ॥ ९७ ॥ भूतें हें भाष विसरला । जे दिठी मीचि आहे बांधला । म्हणोनि निर्वैर जाहला । सर्वत्र भजे ॥ ९८ ॥ ऐसा जो भक्तु होये । तयाचें त्रिधातुक हें जैं जाये । तैं मीचि होऊनि ठाये । पांडवा गा ॥ ९९ ॥ ऐसें जगदुदरदोंदिलें । तेणें करुणारससरसाळें । संजयो म्हणे बोलिलें । श्रीकृष्णदेवें ॥ ७०० ॥ ययावरी तो पांडुकुमरु । जाहला आनंदसंपदा थोरु । आणि कृष्णचरणचतुरु । एक तो जगीं ॥ १ ॥ तेणें देवाचिया दोनही मूर्ती । निकिया न्याहाळिलिया चित्तीं । तंव विश्वरूपाहूनि कृष्णाकृती । देखिला लाभु ॥ २ ॥ परि तयाचिये जाणिवे । मानु न कीजेचि देवें । जें व्यापकाहूनि नव्हे । एकदेशी ॥ ३ ॥ हेंचि समर्थावयालागीं । एक दोन चांगी । उपपत्ती शार्ङ्गी । दाविता जाहला ॥ ४ ॥ तिया ऐकोनी सुभद्राकांतु । चित्तीं आहे म्हणतु । तरि होय बरवें दोन्हीं आंतु । तें पुढती पुसों ॥ ५ ॥ ऐसा आलोचु करूनि जीवीं । आतां पुसती वोज बरवी । आदरील ते परिसावी । पुढां कथा ॥ ६ ॥ प्रांजळ ओंवीप्रबंधें । गोष्टी सांगिजेल विनोदें । निवृत्तिपादप्रसादें । ज्ञानदेवो म्हणे ॥ ७ ॥ भरोनि सद्भावाची अंजुळी । मियां वोंवियाफुलें मोकळीं । अर्पिली अंघ्रियुगुळीं । विश्वरूपाचां ॥ ७०८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

(श्लोक ५५, ओव्या ७०८)

॥ श्रीसच्चिदानंदार्पणमस्तु ॥

ते काष्ठच जसे मूर्तिमंत अग्नि बनते; ६९२. अथवा जोपर्यंत सूर्याने उदय केला नाही, तोपर्यंत आकाशच अंधार होऊन असते, मग सूर्योदय झाल्यावर ते आकाशच एक सारखे प्रकाश होते. ६९३. त्याप्रमाणे माझे प्रत्यक्ष दर्शन झाल्यावर अहंकाराची येरझार संपते आणि अहंकाराचा नाश झाल्यावर द्वैत जाते, हे लक्षात ठेव. ६९४. मग मी, तो आणि सर्व (विश्व) हे एक मीच स्वभावतः आहे. फार काय सांगावे ! तो ऐक्यभावाने माझ्या मध्ये सामावला जातो. ६९५.

हे पांडवा, जो मत्प्रीत्यर्थ कर्म करणारा, मीच ज्यांचे प्राप्तव्य आहे असा, माझा भक्त, संसारसंगरहित, कोणाहि भूतांशी वैर नसलेला असा तो (पुरुष) मजप्रत येतो. ५५.

जो (भक्त) माझ्या एकट्याकरिताच शरीराने कर्मे आचरतो आणि ज्याला जगामध्ये माझ्या-वाचून दुसरे कांही चांगले नाही. ६९६. ज्याचा इहपरलोक, हे सर्व केवळ मीच होऊन राहिलो आहे व ज्याने आपले जगण्याचे प्रयोजन माझीच प्राप्ति होणे, हेच ठरविले आहे. ६९७. तो भूते ही भाषा विसरला, कारण त्याच्या दृष्टीला माझ्या-शिवाय दुसरा विषय नाही; म्हणून तो निर्वैर झाला. आता तो सर्व ठिकाणी मला ओळखून माझी भक्ति करतो. ६९८. अरे अर्जुना, असा जो भक्त आहे त्याचे हे शरीर ज्या वेळी पडते त्यावेळी तो मीच होऊन राहतो. ६९९. उदरामध्ये जगत् असल्यामुळे दोंदील झालेले व करुणेच्या रसाने रसाळ, असे जे श्रीकृष्णदेव ते, याप्रमाणे बोलले, असे संजय (धृतराष्ट्रास) म्हणाला. ७००. याप्रमाणे श्रीकृष्ण बोलल्यानंतर तो अर्जुन आनंदरूपी धनाने थोर झाला आणि श्रीकृष्णाच्या चरणांचे सेवन करण्यात जगामध्ये तोच एक चतुर होता. ७०१. त्याने देवाच्या दोन्ही मूर्ति चित्तामध्ये चांगल्या न्याहाळून पाहिल्या, तेव्हा विश्वरूपापेक्षा कृष्णाच्या सगुण रूपामध्ये फायदा आहे, असे त्यास आढळून आले. ७०२. परंतु त्याच्या या समजुतीला देवाने मान दिला नाहीच. कारण व्यापक रूपापेक्षा (विश्वरूपापेक्षा) एकदेशी रूप (चतुर्भुजरूप) बरे नव्हे, असे श्रीकृष्ण म्हणाले. ७०३. आणि हेच (चतुर्भुजरूपापेक्षा विश्वरूप बरे ही गोष्ट) स्थापित करण्याकरिता एक दोन चांगल्या युक्ति श्रीकृष्णांनी दाखविल्या. ७०४. त्या युक्ति ऐकून अर्जुन मनात म्हणतो, या दोन्ही रूपांमध्ये कोणते बरे आहे, ते देवाला आता यापुढे विचारू. ७०५. याप्रमाणे मनात विचार करून आता तो प्रश्न विचारण्याचा चांगला प्रकार स्वीकारील, ती कथा पुढे आहे. ती ऐकावी. ७०६. निवृत्तिनाथांच्या पायांच्या कृपेने ती कथा सोप्या अशा ओवी छंदात मजेने सांगण्यात येईल, असे ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात. ७०७. मी शुद्ध भावनारूप ओंजळीत ही ओव्यारूपी मोकळी फुले भरून विश्वरूपाच्या दोन्ही पायांवर अर्पण केली. (असे ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात). ७०८.

